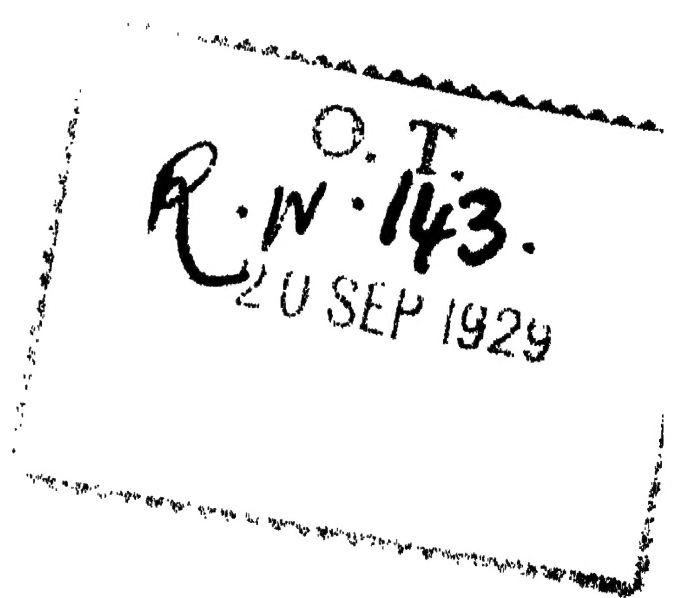

प्रेमलक्षित-ग्रन्थमाला

मेघदूत

नृनानालाल दलपतराम कवि

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગૂજરાતી કૉપીરાષ્ટ્રિ વિભાગ]

અનુક્રમાક ૧૪૮૩૦ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ મેધદૂત

વિષય ૬૪૫: ૬

પ્રેમભક્તિ-ગ્રન્થમાલા

નવીન ગ્રન્થો અને આવૃત્તિઓ

પ્રથમાવૃત્તિની સાલ

૧૭, શકુન્તલાનું સંભારણું, (૨ જી આવૃત્તિ)	૧૯૨૬
૧૮, કુરુક્ષેત્ર : પ્રથમ કાંડ, યુગપલટો (૩ જી આવૃત્તિ)	૧૯૨૭
૧૯, કુરુક્ષેત્ર : દ્વાદશ કાંડ, મહાસુદર્શન (૨ જી આવૃત્તિ)	૧૯૨૭
૨૦, ઉદ્ધવોધન	૧૯૨૭
૨૧, અર્ધશતાબ્દિના અનુભવબોલ	૧૯૨૭
૨૨, સંસારમન્થન (૨ જી આવૃત્તિ)	૧૯૨૭
૨૩, વિશ્વગીતા (૨ જી આવૃત્તિ)	૧૯૨૭
૨૪, ઇન્દુકુમાર, અંક ૨ જો	૧૯૨૭
૨૫, ન્હાના ન્હાના રાસ, ભાગ ૨ જો (૨ જી આવૃત્તિ)	૧૯૨૮
૨૬, ગીતમંજરી	૧૯૨૮
૨૭, જહાંગીર-નૂરજહાન	૧૯૨૮
૨૮, કુરુક્ષેત્ર: ચતુર્થ કાંડ: યોધપર્વણી	૧૯૨૮
પંચમ કાંડ: પ્રતિજ્ઞાદ્વન્દ્વ	
૧૯૨૯ માં છપાશે	

પ્રથમાવૃત્તિ

ઇન્દુકુમાર, અંક ૩ જો, સમર્પણ

શાહાનશાહ અકબરશાહ

પાંચ ઉપનિષદો, સમશ્લોકી

ધર્મમન્થન

સંબોધન

કુરુક્ષેત્ર: તૃતીય કાંડ, નિર્ધાર

દ્વિતીય કાંડ, હસ્તિનાપુરના નિર્દોષ

નવીન આવૃત્તિઓ

પ્રેમકુંજ

રાજર્ષિ ભરત

ઉદ્ધવોધન

પ્રેમભક્તિ-ગ્રન્થમાલા

પ્રથમાવૃત્તિની સાલ

૧, કેટલાંક કાવ્યો, ભાગ. ૧ લો (૨ જી આવૃત્તિ) ૧૯૦૩	
૨, રાજસૂત્રોની કાવ્યત્રિપુટિ	૧૯૦૩-૦૫-૧૧
૩, વસન્તોત્સવ (૩ જી આવૃત્તિ)	૧૯૦૫
૪, કેટલાંક કાવ્યો, ભાગ ૨ જો (૨ જી આવૃત્તિ) ૧૯૦૮	
૫, ઇન્દુકુમાર, અંક ૧ લો (૩ જી આવૃત્તિ)	૧૯૦૯
૬, ન્હાના ન્હાના રાસ, ભાગ ૧ લો (૬ ઠી આવૃત્તિ) ૧૯૧૦	
૭, શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા, સમશ્લોકી (૨ જી આવૃત્તિ) ૧૯૧૦	
૮, જ્યા-જ્યન્ત, (૪ થી આવૃત્તિ)	૧૯૧૪
૯, મેઘદૂત, સમશ્લોકી (૩ જી આવૃત્તિ)	૧૯૧૭
૧૦, ઉષા (૪ થી આવૃત્તિ)	૧૯૧૮
૧૧, ચિત્રદર્શનો	૧૯૨૧
૧૨, રાજર્ષિ ભરત	૧૯૨૨
૧૩, પ્રેમકુંજ	૧૯૨૨
૧૪, પ્રેમભક્તિ-ભજનાવલિ	૧૯૨૪
૧૫, સાહિત્યમન્થન	૧૯૨૪
૧૬, વૈષ્ણવી પોડશ ગ્રન્થો, સમશ્લોકી	૧૯૨૫

પ્રેમભક્તિ-ગ્રન્થમાલા

મેઘદૂત

સમશ્લોકી, મૂળ સાથે

ભાષાન્તરકર્તા

નહાનાલાલ દલપતરામ કવિ

વિ. સં. ૧૯૮૫

ષ. સ. ૧૯૨૯

કીર્તિ સવા રૂપીઆ

ભાષાન્તરકર્તાને માટે રજીસ્ટર્ડ

પ્રકાશક:--નહાનાલાલ દલપતરામ કવિ,

ભદ્ર, અમદાવાદ, નં. ૧

૧ લી આવૃત્તિ	૧૯૧૭	પ્રત ૧૦૦૦
૨ ળ આવૃત્તિ	૧૯૨૨	પ્રત ૧૦૦૦
૩ ળ આવૃત્તિ	૧૯૨૯	પ્રત ૧૧૫૦

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૌપીયર્થ-સંગ્રહ
૧૯૨૭

૧૯૨૭ ની સાલ પછી પ્રત્યેક ગ્રન્થની પ્રત્યેક પ્રત ઉપર
કર્તાની ટૂંકી સહી હોય છે.

મુદ્રણસ્થાન: આદિત્ય મુદ્રણાલય, રાયખડ--અમદાવાદ

મુદ્રક: ગજનન વિશ્વનાથ પાઠક

૧. રતનાકર રતનજૂલે,
ઝીલી જલહલમાં, હિન્દ દેવી જૂલાવે,
વાળી મુઠ્ઠી મણિથી
જડી, કટિ ધરી શું, સ્હોય સૌરાષ્ટ્ર એવો;
લીલી નાઘેર છે ત્યહાં
સુભગ ઢળકતી સાડીની કોર શી, ને
એ કોરે ખુટીના કો
લીલમ સરિખડું લીલું છે ચોરવાડ.

૨. ત્યહાં દષ્ટિપ્રાન્ત ઘેરે
વનવન ગીરનાં કેસરીથી ભરેલાં,
આઘે ગિરનાર બેઠો
કંઈ યુગયુગના યોગી શો પૃથ્વિવૃક્ષ;
ત્યહાં તો અમ્ભોધિ ઉછળે
ભીષણુ ગરજતો કાળનાં ઘોર ગીતો,
ને માથે મેઘ ડાલે
અતલ ગગનમાં ઉડતો પાંખ ખેલી.

૩. જગના જયોતિ સરીખા
ઉદઘિતટ ઉભા દક્ષિણે સોમનાથ,
સહજાનન્દે પધારી
પમરતું કીધ તે ઉત્તરે લોજ લીલું;

ગોરંભો ઘાલી ફેલ્યાં
 ગીરવન ગરવાં પૂર્વમાં પાણીભરિયાં,
 ઘેરૂં ઘેરૂં જ ગાતો,
 રતન ઉછળતો, પશ્ચિમે લક્ષ્મીતાત.

૪. દેવોને અસ્થિ આપી
 દધિયિ ઋષિ ત્યંહાં વીરમ્યા વિષ્ણુવેલે,
 પોષેલી સોમદેવે
 વનની વિભૂતિ ત્યંહાં ધામ ધન્વન્તરીનાં;
 ચોરી ત્યંહાં રુદ્ધિમણીની
 હજી ધ્રુવદિશના પાઠવે લગ્નધૂપ,
 દક્ષિણ વાયુ વહે છે
 હજી ય ગરજતા ઘોર ત્યંહાં યાદવીના.

૫. ઉંચા જાણે રહડીને
 ગઠની ઉપરથી યાત્રી આમન્ત્રતા, ને
 ઉજળાં જાણે જનોનાં
 હૃદયધન તણી પુણ્યજયોતે રસેલાં,
 માથે ધરી અંજલિ શી
 અમૃત ગગનનાં ઝીલતી જ્યંહાં અગાસી,
 એવાં નભને અટારી
 ઉદધિ નિરખતાં ધામ આતિથ્યશોભ્યાં.

૬. રૂપેરી ઝૂલ ધારી

ઝૂલત કચિણી શી આઝની માળ મહેરે,

ડોલન્ટી વઝ ઉંચે

કનકપગ ખૂલી નર્તકી જેવી કેળો,

પોપૈયા ચોળીઢળતા

સ્તન સમ, દગની કીકી શા શ્યામ જંબુઃ

ટોળે જાણે મળી શું

સહિયર રમવા, વાડીની એવી કુંજે.

૭. બ્રહ્માએ સ્થંભ રોખ્યા

અજબ લીલમના, ચોરીચંભો સમા, ત્યહાં

લીલા કિનખાળ કેરી

હરિત લલિત કંઈ સાડીઓ પહેરી-ઓઢી,

ડાલે છેડા સુનેરી,

કુંપળ ફરકતી અંગ અંગે રસીલી,

ઉતકંઠી ઉન્મુખી ત્યહાં

મનહર મધુરી તન્વી શી પાનવેલો.

૮. ઘાઘરના ઘેર જેવી

ઉજળી ઉછળતી ફીણની ઝાલરો, ને

હૈયે પાલવ પડેલી

કરચલી સરિખી ડોલતી ઉર્મિમાલા;

છુટી મહેલી શું લાંબી
 મણિમય અલકે કાલિકા ઘોર નાચે,
 માયાની મૂર્તિ શી ત્યહાં
 જલનટડી રમે વ્યોમની છાંયડીમાં.

૯. મદ્યેત્રી મેગળે ત્યહાં,
 અધીરી ધીરી પડી, ખડોડી સ્વામીની રહોડે,
 બહાલાની વાટ જોતી
 વિરહિણી સખી શી ફરેરીઓ દૂર ઉભી;
 બહાદુરો જ્યહાંથી જાતા
 જલવન ઘમવા, વ્યાધ શા, તેહ ઝુંડે
 આજે કુટુમ્બમેળા
 ભરી ભવવનના માર્ગ શોધે વિષુધો.

૧૦. લજ્જાનમતી છટાથી
 ચપળ નજરને વીજળી શી ઉડતી,
 હાંચી બહાંચે છબીલા
 મણિમય કરની દાખતી તેજવેલો,
 ભીને વાને, ભરેલે
 અવયવ, ઉજળી વાદળી શી રસાર્દ,
 સિન્ધુની લક્ષ્મી જેવી
 દ્યુતિભર, વિલસે ત્યહાંની અલખેલડીઓ.

૧૧. ચારે ધામે પધારી,
 વિવિધ સુરભિઓ સંગ્રહી, પુણ્ય આણી,
 વતને સત્કર્મ વાવી,
 ઘરઘર મૂકતો કાલ સત્કર્મ કેરા,
 સંસારે સ્વર્ગ રચતો,
 અજબ ઉછળતો પ્રાન્તની પ્રેરણા શો,
 નામે ગુણે નિધિના
 અમૃત સરિખડો દેવી પઢિયાર છે ત્યાં.

૧૨. સંકેરી ઇન્દ્રિયો સૌ,
 શરદનું સર શો, ગુણગભીરો ખુશાલ,
 પન્થે ભૂલ્યા પ્રવાસી
 સમ ભવ ભમતો, સિંહ શો, પૂર્વ દેશી;
 વેદાન્તી, કર્મયોગી,
 કંઈક ભજનિકો, ભૂમિનો પુત્ર દેવો;
 એવા અડખંગ ઉંડે
 જગજલ ધૂમતા ત્યાં, મહામચ્છ જેવા.

૧૩. વેંચા જ્યાં ઠામઠામે
 કનકનગરીનાં વૃદ્ધ ખંડેર ફરતાં,
 વૃક્ષે વેલે ફૂલે જ્યાં
 પ્રકૃતિઉર પરે કોકિલા મોર જૂલે,

મહોરે જ્યહાં ધામધામે
 જનની સુજનતા-સુન્દરીના સુહાગો,
 ઇતિહાસે બીજ વાવ્યાં,
 કુદરત ઉછર્યા, કાલ લોકે લણ્યા તે.

૧૪. પુણ્યો પુણ્યાળુનાં શી
 પૃથિવિભરી ભરી ખીલતી જ્યહાં વનશ્રી,
 રસિકોનાં ઉર જેવી,
 સલિલ ઉભરતી, રસભરી જ્યહાં રસાળા,
 રસની ને પુણ્યની જ્યહાં
 ભૂમિ ગણી ઉતરી આવી એ, આરૂ વાડી !
 ખોળે લેજે પ્રીતે આ
 રસઅમરની મહે' ધૂળરોળી શી ગંગા.

૧૫. ઝીલ્લીને ભાનુનાં ભર્ગ
 આપે છે ચન્દ્ર ચન્દ્રિકા;
 ચન્દ્ર કય્હાં ? અલ્પ હું કય્હાં ? ને
 ભાનુ શા કાલિદાસ કય્હાં ?

પ્રસ્તાવના

મેઘદૂતની મોહિની કેને કેને લાગી છે ? કે કેને કેને નથી લાગી ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર ગણી ગણીને મેઘદૂતની કેણુ આપશે ? આ ખંડ કાવ્ય છે, ને મહા-મોહિની કાવ્ય ગણાય છે. તહેનાં ભાષાન્તરો, ટીકાઓ, અનુકરણો, કચ્છાં કચ્છાં ને કેટકેટલાં થયાં છે ? તહેનાં અભ્યાસીઓ, મુખપાઠીઓ, રસમીમાંસકો, કેવાં કેવાં અને કૂચ્છારનાં છે ? સૌન્દર્યના પૂજકો સહુ મેઘદૂતના ઉપાસક છે ને હું' એ મહારી પૂજનની આ કૂલપાંખડી એ રસમૂર્તિના સૌન્દર્યમન્દિરના રંગમંડપે સાદર ધરું છું.

મહારા આ ભાષાન્તરની ખામીઓ કેટલીક તો મહેને એ ખબર છે. મૂળની શબ્દચમત્કૃતિ ભાષાન્ત-આ રમાં નહીં જેવી જ છે. શ્લેષ ને વ્યંજનાવાળા ભાષાન્તર શ્લોકો બધા યથાવત ઉતર્યા નથી. શબ્દોના ધ્વનિ એ પૂરા રહ્યું નથી કે સચવાયા નહીં હોય. શ્રીમન્મહાકવિનો પ્રસાદ યત્કિંચિતે આવ્યો છે કે નહિ તે તો રસવેત્તા વાચકવર્ગના નિર્ણયનો વિષય છે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં એ રહેલા ન ગણાતા, ને કેટલીક જગાએ તો 'ભીંતમાં ભીંત પછીતમાં પાણી' જેવા આ કાવ્યનું બનતું સરલ મીઠું ને રસભર્યું ભાષાન્તર કરવાનો આ પ્રયત્ન છે. અન્ય ગુર્જર ભાષાન્તરકારોના એ શ્રમસંચયમાંથી કેટલાંક વચ્ચાલંકાર

મળ્યાં છે, ને તેટલું તે સૌનું યે ઋણ છે. પાઠાન્તરોના નિર્ણય કવિતાદષ્ટિએ કીધા છે. ‘કવિકુલગુરુ કાલિદાસના પાયાને વળગી યશસ્છાયા પામેલાને એ કીર્તિવિમાનના પાયા છોડાવવાનું પાપ ન ંહોરવું: ’ એવી બુદ્ધિ સ્વીકારાયેલા ક્ષેપક શ્લોકો પરત્વે રાખેલી છે. સંસ્કૃત મૂલમાં જે કાંઈ હોય તેમાંથી બનતું બધું ગુજરાતી ભાષામાં ઉતારવું એ ભાષાન્તરની મહારી ભાવનાનું આ ભાષાન્તરમાં યે યથાશક્તિ અનુવર્તન કીધું છે.

અર્ધ માનવી ને અર્ધ દેવકોટીનાં યક્ષદમ્પતીને નાયક-નાયિકા સ્થાપી, આ કાવ્યમાં નથી દેવભૂમિની મેઘદૂતની માત્ર કલ્પનાજન્ય, કે નથી પૃથ્વીલોકની સૃષ્ટિ માત્ર નિત્યપરિચિત, ભાવનાઓ ને વિભૂતિઓ મહાકવિએ ખડી કરી; પણ ઉભયનું અદ્ભુત ચમત્કારી ‘રત્નચ્છાયા ગૂંથી શું ગગને ?’ એવું રસચિત્ર આલેખેલું છે. કુદરતના સૌન્દર્યના મણિઓને માનવહૃદયના ભાવને દ્વારે પરોવી, નગરો, નદીઓ, પર્વતો-પ્રકૃતિનાં રત્નોનાં નહીં શ્રીખમનાં-નહીં વર્ષાનાં, ચમત્કારિક રંગોની વિપ્રલંભ-શૃંગારને સુવર્ણતારે માળા ગાંઠી હોય એવું આ દેવવર્ણુ ભાવાત્મક કાવ્ય મહાકવિએ રચ્યું છે. વિલાસના ઝીણવટ ને લાલિત્યના આલોચનહાર કવિરાજે કાવ્યના પ્રત્યેક શ્લોકમાં અકૂંકેક રસચિત્ર ચીતરેલું છે. જગતસાહિત્યમાં અક્ષર-પ્રબન્ધ તાજમહેલ તો બાણસદની કાદમ્બરી છે; પણ મયૂ-રાસન સરિખડા ન્હાનકડા આ કાવ્યનો મહામૂલો સૌન્દર્ય-વૈભવ કાંઈ ઓછો નથી.

મેઘદૂત એટલે જગતસાહિત્યનું મયૂરાસન.

દુનિયાની કવિતામાં સુખ કરતાં દુઃખ, ભોગ કરતાં આશા
 ને કોડ, વધારે ગવાયેલાં છે; ને સુવર્ણકમલે
 આ કાવ્યનું ભરેલા માન સરોવર સરિખડાં આ કાવ્ય-
 કલેવર સરોવરનાં યે જલ વિપ્રલંભશૃંગારના સૃષ્ટિ-
 જૂના શિખરમાંથી નિર્જરે છે. ગંભીર વિષાદ-
 પૂર્ણ છતાં સ્મરણપ્રિય ને ચિન્તનસુંદર કાવ્યના સ્થાયી
 ભાવને અનુકૂલ કાવ્યના છન્દનું ઔચિત્ય સર્વમાન્ય હોઈ
 ભાષાન્તરનો યે પ્રયત્ન એ છન્દમાં છે. પણ જેમ નાત્યોનાં
 બન્ધન ઢીલાં પડે છે તેમ છન્દબન્ધનો પણ શિથિલ થયાં
 હોવાથી, મ્હારાં કંટલાંક મૂળ કાવ્યોમાં છે તેમ આ ભાષા-
 ન્તરમાં યે, ચતિવિરામ ને ગેયતાનાં કાલતાલ સાચવીને,
 ગણમાપની વાડોને આદર ઓછો દીધો છે; અને એ કારણે
 ગણશુદ્ધિના કે આગ્રહી આ ભાષાન્તરના છન્દને મન્દાકાન્તાને
 બદલે આમન્દાકાન્તાને નામે ઓળખવા ઇચ્છશે ત્હો પણ
 વાંધો નથી. આદ્યણુનું આદ્યણુત્વ કે છન્દનું છન્દત્વ, કર્તુરીના
 કર્તુરીત્વની પેઠે, વેશમાં નથી, ગુણમાં છે. અને આ
 ભાષાન્તરમાં મૂળનો કાવ્યપ્રવાહ છે તેટલો તો ભાષાન્તરના
 છન્દમાં યે મૂળનો છન્દપ્રવાહ વહે છે જ.

માનવકવિતાના મહાસાગર સમોવડા રામાયણ મહા-
 ભારત અને શ્રીમદ્ ભાગવતમાંથી સારવાયલા
 આ કાવ્યનું રસમેઘથી સીંચાઈ સીંચાઈ કંઈ કંઈ સંસ્કૃત
 મૂળ ને પ્રાકૃત કવીશ્વરોની કૂલવાડીઓ ઉછરેલી
 ને પ્રકુલ્લેલી છે; તેમ આ કાવ્યની યે પ્રેરણા
 કવિકુલપિતામહ વાલ્મીકિના હનુમત્સન્દેશમાંથી આવેલી

છે. ઋણ્યમુક પર્વત ઉપરથી શ્રી રાઘવકુલચન્દ્રે સતીઓનાં તીર્થરૂપ જનકીજીને પાઠવેલા રામાયણમાંના સન્દેશમાંથી કેટલાંક પદ ને વિચાર મેઘદૂતમાં પણ ઉતરેલાં છે. પણ કેટલાંક પદથી કવિ કે કાવ્ય નથી થતાં. મહાભારતમાંના શકુન્તલોપાખ્યાનના ગૌરવથી અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ નાટકની મનોહારિતા નિરાળી જ છે; તેમ આ કાવ્યમાંની યે ઉદામ ચિત્રકલ્પનાઓ, કૈલાસની મણિમય ભૂમિ સમી નકસીદાર ને મિનાકારી ભૂમિકાઓ, શબ્દાવલિના શ્રવણસુન્દર રણુકાર, અને સહુ ઉપર તરતી સવારના તેજ જેવી સૌન્દર્યની મધુરી છટા; એ સૌ કાલિદાસનાં જ છે. એની મોહભૂલભૂલામણીમાં ઘણાં-ઓએ આયુષ્ય ગાળ્યાં છે, ને ઘણાંઓ ગાળશે.

સૌન્દર્યસૃષ્ટિ આપણા મહાકવિનો જન્મદેશ સૌન્દર્યના પરમ પારણા સરિખડો કાશ્મીર દેશ હતો, ને કાલિદાસનાં દેશ તહેમનો નિવાસપ્રાન્ત મધ્યદેશમાંનો નિત્ય-કાલ ને ચશવન્તી ચશસ્વી અવન્તી પ્રાન્ત હતો એ વાતમાં હવે કવિતા થોડાને જ શંકા હશે. સૌન્દર્યનિધાન હિમાલય ને કીર્તિનિધાન ઉજ્જયિની પ્રત્યેનો મહાકવિનો પક્ષપાત આ કાવ્યમાં, તેમ જ એમનાં અન્ય કાવ્યોમાં, તરી આવે છે. ઇસ્વી સન પૂર્વે પ્રથમ શતકમાં શકપ્રવર્તક મહાપરાક્રમી વિક્રમાદિત્યના સમયમાં, કે ઇસ્વી સનના પાંચમા શતકમાં મહાદાનેશ્વરી લોજ રાજાના વખતે, મહાકવિ થયા એમ બે મત હતા, તહેમાં હવે સાહિત્યસંશોધકોનો અભિપ્રાય પ્રથમ મત ભણી ઝૂક્યો છે. લોકોત્તર રમણીયતા અને વિદ્યુલ્લતા જેવા સૌન્દર્યના

અમત્કાર, કેા ધનાઢયને ખંડે ખંડે રત્નો જડેલાં હોય તેમ, પોતાને સકલ કાવ્યમંડપે મહાકવિએ છુદે હાથે વેરેલાં છે. કાલિદાસનાં પાત્રોની સુઘડ સંસ્કારિતા આ ખંડકાવ્યમાં, તેમ જ અન્યતઃ, સુપ્રસિદ્ધ જ છે. વનઉછરેલી શકુન્તલા પણ ઉજ્જયિનીની પૌરાંગનાઓને દૂકર મારે એવી સૌન્દર્યસંસ્કારિણી સોહે છે. મહાકવિની કવિતાની ચિત્રશૈલી છે, અને માનવીની વિધવિધ રસભરી વિલાસસૂક્ષ્મતાઓના એ ચિત્રકારની પીંછી ઝીણી ને સચોટ છે. ગ્રીસરોમહિન્દની મહાપ્રજ્ઞઓની પેઠે કવિતાદેશે કાલિદાસ મૂર્તિપૂજક છે, ભાવપૂજક નથી. રંગ-મૂર્તિઓમાં ભાવ ને અંગલીલામાં ઉછળતી રસિકતા સૂચવવાના સંપ્રદાયપ્રવર્તક આ લીલાલોગી કવિની વૈભવવન્તી કાવ્યપદ્ધતિ હૃદયલોભમાં પરભાર્યા વિચરતા ભાવલોગી કવિરાજ ભવભૂતિની કવિતશૈલીથી નિરાળી છે. રામાયણમહાભારતની સાગરગર્જના સમી કાલિદાસની શબ્દધોષણા નથી, પણ વસન્તની આંખામંજરી પ્રાશેલી કલ્લોલતી કેકિલાના સમે ઉછળતો તહેમનો સુમધુર મદશોર છે. ભરતખંડની જાહોજલાલીના યુગના કાલિદાસ જલ્વેગર-ઝળહળતા કવિરત્ન છે. ભારતવર્ષના મધ્યમાં નાભિચક સમી શોભતી મોક્ષપુરી ઉજ્જયિનીની પેઠે કવિકુલની સૂર્યમાળામાં એ મધ્યસ્થ સૂર્યરાજ સમેવડા કંઈ શતકોથી મહાકવિ વિરાજે છે. હિન્દની પચરંગી પ્રજાના જીવનમાં ઇતિહાસની વાદળીએ કંઈ કંઈ તેજ-છાયા ઢાળેલ છે. એક છોડની નોંખી નોંખી ડાળે પ્રકુલ્લતા પુષ્પો સમી, પ્રાચીનમાં પ્રાચીન આર્ય સંસ્કૃતિના પરમ ધામ ભરતખંડને પ્રાન્તે પ્રાન્તે પ્રકુલ્લતી, વિવિધ પ્રજાઓમાં એક રસ ને એક સુગન્ધ વહે છે. કાવેરીતટે નર્મદાતીરે કે ગંગા-

કાંઠડે, નીલગિરિશિખરે વિન્ધ્યાપાદે ને હિમાદ્રિપ્રાન્તે એ જ કાલિદાસ ને એ જ મેઘદૂતશકુન્તલા, એ જ મહાકાવ્યો ને એ જ ગીતાઉપનિષદ્ભાગવતના ધર્મશ્રુતિના રસપરિમલ પમરી-પોષી રહ્યા છે. વિવિધ અવતારોમાં ચેતનઅંશ પ્રભુને મનાય છે, તેમ વડીલોપાજીત જગદ્વન્ધ સાહિત્યલક્ષ્મીના ને ધર્મસમાજવિભૂતિના વારસ પુત્રો વસ્ત્રપરિધાનવેશે વિવિધ છતાં, એક જ અગ્નિહોત્રના ઉપાસક ભાંડુઓ છે. ક્યારે ક્યારે વાવેતર જૂઠું છતાં ગન્ધવતીના ગન્ધ ને વસુન્ધરાના વસૂ એક જ છે; સુન્દરીઓને અંગેવદને મનોહારિણી વિવિધતા છતાં સૌન્દર્યની ભલક તો એક જ છે; એક મન્દિરે અનેક દેહો ને દેહોવાસી દેવો છતાં અધિષ્ઠાતા એક જ દેવની આણુ એ મન્દિરે પ્રવર્તે છે; તેમ સહુને હૃદયે ધારી રહી લાલનપાલન કરતી આર્યાવર્તની ધરિત્રીમાતા સમી આર્યસંસ્કૃતિ એક જ છે. કાશ્મીરથી કુમારી ને દ્વારિકાથી બ્રહ્મપુત્રા પર્યન્ત હિન્દના માંડવડે ચોખૂટ એ જ રામચન્દ્ર ને કૃષ્ણચન્દ્રની હાકલ વાગે છે, એ જ કાલિદાસ ને ભવભૂતિની કેકિલાઓ બોલે છે, એ જ રામાયણમહાભારતની સાગરઘોષણા કરતી ગાળે છે. એ કવિતાને પારણે, એ દેવ મન્દિરોની છાયામાં, એ કાલવૃદ્ધ છતાં ભવિષ્યભૂષણ પ્રેરણાનાં દૂધ પીતી પીતી, ભરતખંડની આર્યપ્રજા ઉછરે છે ને ઉછરશે ત્યાં સૂધી આશા તે નિરાશા નથી જ.

नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण.

મેઘદૂતનું ભાષાન્તર

સમશ્લોકી, મૂલ સાથે

પૂર્વમેઘ

કશ્ચિત્કાન્તાવિરહગુરુણા સ્વાધિકારોત્પ્રમત્તઃ
શાપેનાસ્તંગમિતમહિમા વર્ષભોગ્યેણ મર્તુઃ ।
યક્ષશ્ચક્રે જનકતનયાસ્નાનપુણ્યોદકેષુ
સ્નિગ્ધચ્છાયાતરુષુ વસતિ રામગિર્યાશ્રમેષુ ॥ ૧ ॥

કાન્તા કેરા વિરહકપરા વર્ષના સ્વામીશાપે
ધર્મભૂલેલા પ્રમદ મહિમાઆથમ્યા કોક યક્ષે
સીતાસ્નાને પુનિત જલને તીર, રામાદ્રિહૈયે,
ઘેરી છાયાભર તરુવીંટયા આશ્રમે, વાસ કીધો. ૧

સ્વામીશાપે: કુબેર ભંડારીના શાપથી પ્રમદ: બે-
હરકાર. પુનિત: પવિત્ર. રામાદ્રિ: રામગિરિ પર્વત. ગન્ધર્વ
કિન્નર જેવા યક્ષો અર્ધ દેવ ને અર્ધ મનુષ્યની કોટિના
છે. આ કાવ્યના નાયકની કથા એવી કહેવાય છે કે પોતાને
સોંપેલા કામમાં તહેણે ગફલત કરવાથી કુબેરે એક
વર્ષભરના દેશવટાને શાપ તહેને દીધો, અને તેથી તહેણે
રામગિરિ પર્વત ઉપર જઈને વાસ કીધો. તે પછી કેટલાક
માસ વીત્યે પ્રથમ મેઘનાં ઢશંને પૂર્વનાં સ્નેહરમરણો સાંભ-
રતાં, અભિલાષાઓ ભગતાં દૂર અલકાનિવાસી નિજ સુન્દરીને
મેઘ સાથે તહેણે સન્દેશો મોકલ્યો: એટલે આ કાવ્યનો રસિક
કથાભાગ છે.

તસ્મિન્નત્રૌકતિચિદ્બલાવિપ્રયુક્તઃ સ કામો
 નોત્વા માસાન્કનકવલયઘ્રંશરિક્તપ્રકોષ્ટઃ ।
 આષાઢસ્ય પ્રથમદિવસે મેઘમાશ્લિષ્ટસાનું
 વપ્રક્રોડાપરિણતગજપ્રેક્ષણોયં દદર્શ ॥ ૨ ॥

તે પર્વતમાં પ્રિયવિરહિ એ કામીએ કૈંક માસ
 ક્હાડયા, કલ્લી કનકની સર્યે શૂન્ય ને દીન હાથે.
 ત્યહાં આપાઢી પ્રથમ દિવસે શૃંગલેટયો, સુરમ્ય,
 નમીને કંઠે કીડન કરતા હાથી શો, મેઘ દીડો. ૨

શૃંગલેટયો: શિખરને વળગેલો. કંઠ: પર્વતને
 ગળે, કાંઠે. કીડન: ગેલ, આનંદખેલ. પૂર્વે પુરુષો હાથના
 કાંઠા ઉપર સોનારૂપાની કલ્લીઓ પહેરતા, હજી એ કેટલા
 જન પહેરે છે.

તસ્ય સ્થિત્વા કથમપિ પુરઃ કૌતુકાધાનહેતો-
 રન્તર્વાષ્પશ્ચિરમનુચરો રાજરાજસ્ય દધ્યૌ ।
 મેઘાલોકે ભવતિ સુખિનોઽપ્યન્યથાવૃત્તિ ચેતઃ
 કણ્ઠાશ્લેષપ્રણયિનિ જને કિં પુનર્દૂરસંસ્થે ॥૩॥

એ કૌતુકના જનક સમીપે યક્ષ યક્ષેન્દ્રનો તે
 હૈયાઝાળે જ્યમત્યમ ઉભી ચિન્તને દીર્ઘ હૃદયો.
 સંયોગી એ ધનદરસથી વિહ્વળા થાય ચિત્તેઃ
 કંઠે જલવા અધીર વિરહી પ્રેમીનું તો પછી શું ? ૩

કૌતુકના જનક સમીપેઃ કૌતુકને જન્માવનારની સન્મુખ.
 યક્ષેન્દ્રઃ યજ્ઞોનો રાજા, કુખેર ભાંડારી. ધનદરસથીઃ મેઘના
 દર્શનથી. શ્રીખ ઉતરતાં પ્રથમ મેઘનાં દર્શને આશ્ચર્ય આનન્દ
 અભિલાષા શોક વિચારમૂર્છાની રસિક હૃદયો ઉપર ચતી
 ચમત્કારી અસર આ શ્લોકમાં વર્ણવી-સૂચવી છે.

પ્રત્યાસન્ને નભસિ દયિતાજીવિતાલમ્બનાર્થી
 જીમૂતેન સ્વકુશલમયી હારયિષ્યન્પ્રવૃત્તિમ્ ।
 સ પ્રત્યગ્રૈઃ કુટજકુસુમૈઃ કલ્પિતાર્ઘ્યાય તસ્મૈ
 પ્રીતઃ પ્રીતિપ્રમુખવચનં સ્વાગતં વ્યાજહાર ॥ ૪ ॥

ને સ્હામે ત્હાં ધન નભ રહડયે, મેધસંગે પ્રિયાને
 જીવ્યાદોરી શી સ્વકુશળની ક્હાવવા વાત ઇચ્છી
 યક્ષે એને નવગિરિકૂલે માનસી અર્ઘ અર્થો;
 પ્રીતે પ્રીતિભર વચનથી ઉચ્ચર્યો આવકાર. ૪

સ્વકુશળની: પોતાના ક્ષેમની. નવગિરિકૂલે: નવાં ઉગેલાં
 કડાનાં કૂલથી. માનસી: મનથી માની લીધેલો. નભસિને! અર્થ
 ઘણાખરા 'શ્રાવણમાં' લે છે. આષાઢના પ્રથમ દિવસે યક્ષે
 મેધને દીઠો, ને તેથી લાંબા વિચારમાં તે ફૂળી ગયો એમ
 ખીજા શ્લોકમાં છે. એ દીર્ઘ ચિન્તન શ્રાવણ આવતાં સૂધી
 લગભગ એક માસ ચાલ્યું એવો અર્થ તો યોગ્ય લાગતો
 નથી. માટે 'તે' અધ્યાહાર લઈ નભસિ એટલે નભમાં ને પ્રતિ
 આસન્ને એટલે સ્હામે રહડેલો એમ અર્થ લીધો છે. કાલિદા-
 સની ચિત્રશૈલીની કવિતાને તે અર્થ વધારે અનુરૂપ છે.

યક્ષ પાસે અર્ઘનાં દ્રવ્ય તે વેળા કાંઈ ન હતાં, માટે
 મળ્યું તેથી મેધને વધાવ્યો, ને બાકીની સામગ્રી માની લીધી.

ધૂમજ્યોતિઃ સલિલમરુતાં સંનિપાતઃ ક્વ મેધઃ
 સંદેશાર્થાઃ ક્વ પટુકરણૈઃ પ્રાણિભિઃ પ્રાપ્તનીયાઃ ।
 હત્યૌત્સુકયાદપરિગણયન્ગુહ્યકસ્તં યયાચે
 x કામાર્તાં હિ પ્રકૃતિકૃપણાચ્ચેતનાચેતનેષુ ॥ ૫ ॥

ધૂમ જ્યોતિઃ જળ પવનનું માળખું મેધ ક'હ્યાં ? ને
 ક'હ્યાં સન્દેશા નિપુણ ધૃતિના લોકથી લઈ જવાતા ?
 ઉત્સુકતાથી કંઈ ન લઈ તે યાચતો યજ્ઞ એનેઃ
 x કામાતૂરો જીવ-અજીવના ભેદ ભૂલે સ્વભાવે. ૫

ધૂમઃધૂમાડો. જ્યોતિઃતેજ, અહીં વીજળી. ધૃતિઃધારણાની
 શક્તિ. મેધનું આ શ્લોકમાંનું વર્ણન શાસ્ત્રીય નથી, લોકગત
 છે. મેધ જેવા નિર્જીવ દ્રવ સાથે સન્દેશો મોકલવાનો યજ્ઞનો
 અભિલાષ કામાતૂરને પ્રકૃતિમુલભ છે એમ કહી મહાકવિ
 રસિક રીતે શંકાશીલોની એક શંકાનું નિવારણ કરે છે.

જાતં ઘંશે ભુષનવિદિતે પુષ્કરાવર્તકાનાં
 જાનામિ ત્વાં પ્રકૃતિપુરુષં કામરૂપં મધોનઃ ।
 તેનાર્થિત્વં ત્વયિ વિધિષશાઢ્ દૂરબન્ધુર્ગતોઽહં
 યાશ્ચા મોઘા વરમધિગુણે નાધમે લલ્લધકામા ॥ ૬ ॥

જન્મ્યે! વિશ્વે વિદિત કુલ તું પુષ્કરાવર્તકાને,
 બાણું સ્વેચ્છારૂપધર તહને ઇન્દ્રનો મન્ત્રીરાજ;
 તેથી તુજને વિધિવશ પડ્યો યાચું હું સ્નેહીસૂનો:
 અફળે સાફ વિનવ્યું ગુણીને, નીચની લહાણ કરતાં. ૬

વિદિતઃ બાણીતા. પુષ્કરાવર્તકઃ પ્રલયકાળના પ્રચંડ મેધ.
 મેધ ત્રણ પ્રકારના ગણ્યા છે: અગ્નિથી ઉપજેલાં, બ્રહ્માના
 શ્વાસથી સરજાયેલા, મહેન્દ્ર પર્વતની પાંખો કાપી લેમાંથી
 બનેલા: છેલ્લી જાતના મેધ પાણીથી કદી ધરાતા નથી, તે
 પુષ્કરાવર્તક કહેવાય છે. સ્વેચ્છારૂપધર: પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે
 રૂપ ધરનાર. શાસ્ત્રમાં ઇન્દ્રને મેધનો રાજા કહ્યો છે. આ
 શ્લોકમાં મેધનું ગૌરવ ભાખ્યું છે. આ શ્લોકથી યક્ષનું
 મેધને સમ્બોધન શરૂ થાય છે, તે કાવ્યની સમાપ્તિ સૂધી
 ચાલે છે.

સંતત્તાનાં ત્વમસિ શરણં તત્પયોદ પ્રિયાયાઃ
 સંદેશં મે હર ધનપતિક્રોધવિશ્લેષિતસ્ય ।
 ગન્તવ્યા તે વસતિરલકા નામ યક્ષેશ્વરાણાં
 બાહ્યોઘાનસ્થિતહરશિરશ્ચન્દ્રિકાધૌતહર્મ્યા ॥ ૭ ॥

સન્તાપ્યાનું શરણુ તુંજ છે; મેધ ! તો તો પ્રિયાને
 સ્વામીકોપે પ્રિયવિખૂટડો મુજ સન્દેશ લઈ જા.
 જાજે ત્યાં જ્યાં અલકાપુરી છે યક્ષરાજેની, જેનાં / ૨૫૦
 ધામે ઢાળે પુરવન વસી ચન્દ્રિકા ચન્દ્રમૌલી. ૭ ૩૧

સ્વામીકોપે: કુબેર ભંડારીના કોપને લીધે. અલકાપુરી:
 યક્ષોની નગરી, કુબેરની રાજધાની, કૈલાસને ખોળે વિરાજતી
 અલકાવતી. અલકા એટલે શોભવનારી. પુરવન:નગર પાસેના
 વનમાં: કોઈ કૈલાસ પાસેનું ગન્ધમાદન વન કહે છે, પણ
 અલકા પાસેનો ચૈત્રનથ કે વૈભ્રાજ ખાગ છે. જૂઓ ઉત્તરમેધ,
 શ્લો. ૧૩ મો. ચન્દ્રમૌલી: જેને મુગટે ચન્દ્રકલા છે એવા શંભુ.

તાં ચાવશ્યં દિવસગણનાતત્પરામેકપત્ની-
 મન્યાપન્નામવિહતગતિર્દ્રક્ષ્યસિ ભ્રાતૃજાયામ્ ।
 આશાબન્ધઃ કુસુમસદૃશં પ્રાયશો હ્યઙ્ગનાનાં
 સઘાઃપાતિ પ્રણયિ હૃદયં વિપ્રયોગે રુણદ્વિ ॥૮॥

ને વણથંભ્યે જઈ, મરણને ખાળી દિને ગણુન્તી,
 એકસ્વામીવ્રતિની, તું ખરે! તહારી ત્હાં ભાભી જોશે;
 જલ્દી ખરતાં ફૂલ સરિખડાં નારીનાં રનેહી હૈયાં,
 પ્રાયઃ તહેને વિરહઋતુમાં ખાંધી રૂહે આશબન્ધ. ૮

એકસ્વામીવ્રતિની: એક જ સ્વામિના વ્રતવાળી. પ્રાયઃ
 મુખ્યત્વે કરીને. સંબન્ધની ઉચિતતાને ખાતર આ શ્લોકને
 અનુક્રમમાં આંહી મૂકેલો છે.

મન્દં મન્દં નુદતિ પવનશ્ચાનુકૂલો યથા ત્થાં
 વામશ્ચાયં નદતિ મધુરં ચાતકસ્તે સગન્ધઃ ।
 ગર્ભાધાનક્ષણપરિચયાનૂનમાલદ્વમાલાઃ
 સેવિષ્યન્તે નયનસુભગં સ્વે ભવન્તં લલાટાઃ ॥૧॥

ધીરા ધીરા અનુકૂળ ત્હને જોડતા વાય વાયુ,
 ડાબે પાસે મધુરં વદતા ચાતકો આ સગર્વ;
 ગર્ભાધાનની ઘડી સ્મરવતા નેત્રબ્હાક્ષા ત્હને તે
 હારે હારે મળી બગલીની સેવશે ઓમ સાથે. ૯

ચાતકોઃબપૈયા. તે પંખીઓ મેઘનું જ વરસતું જલ
 અદ્વરથી પીએ છે એમ કહેવાય છે. સગર્વઃ ગર્વથી. વર્ષા
 બેઠાનો સમય બગલીઓને ગર્ભાધાનની ઋતુ છે, એટલે તે
 ગર્ભાધાનના પ્રસંગની ઘડી સ્મરી સ્મરીને એ ઋતુમાં બગલાં
 મેઘને સેવશે એમ કવિ કહે છે. આ શ્લોકમાં મેઘના પ્રયાણ
 સમયના શુભ શુક્રન વર્ણવ્યા છે.

ત્વામારૂઢં પવનપદવીમુદ્રહીતાલકાન્તાઃ

પ્રેક્ષિષ્યન્તે પથિકવનિતાઃ પ્રત્યયાદાશ્વસત્યઃ ।

કઃ સંનદ્ધે વિરહવિધુરાં ત્વય્યુપેક્ષેત જાયાં

ન સ્યાદન્યોઽપ્યહમિવ જનો યઃ પરાધીનવૃત્તિઃ ॥૧૦॥

સંકેરીને અલકલટને પન્થી કેરી પ્રિયાઓ,

શ્રદ્ધા જન્મ્યે ધીર ધરી, તહને વ્યોમ જ્ઞેશે ચહડેલો.

તું આંવ્યે ચે વિરહવિધુરી વહાલીને કેા ઉવેખે ?

મહારા જેવો પરવશ પડ્યો અન્ય કેા ચે હશે ના. ૧૦

અલકલટઃ શોભાવનારાં ગુહ્યાના ઉડતા વાળ.

વિરહવિધુરીઃવિરહથી એકલડી ને વ્યાકુળ. ઉવેખેઃ અવગણે,

ઉપેક્ષા કરે.

કર્તું યજ્ઞ પ્રભવતિ મહોમુચ્છિલીન્દ્રામવન્ધ્યાં
તચ્છુત્વા તે શ્રવણસુભગં ગર્જિતં માનસોક્તાઃ ।

આકૈલાસાદ્વિસકિસલયચ્છેદપાથેયવન્તઃ

સંપત્સ્યન્તે નભસિ ભવતો રાજહંસાઃ સદ્વાયાઃ ॥૧૧॥

ને પૃથ્વીને ફલવતી ઠરે છત્રીપુષ્પો ખીલી, તે
ગર્જન તહાં શ્રવણગમતું સુણી માને ઉડન્તા,
ખાંધી ભાતાં કમળડુંખના, છેક કૈલાસ સૂધી
સાથી તહારા નભ મંહિ થશે રાજહંસો રૂપાળા. ૧૧

છત્રીપુષ્પોઃ ખિલાડીના ટોપ. એમ મનાય છે કે એ
જ્યાં ઉગે તે પૃથ્વી ફલદ્રુપ હોય. માનેઃ માન સરોવર.
હિમાલયની પેલી પાર કૈલાસની પડોશમાં રાવણહંસ
સરોવરની નજીકનું બ્રહ્માએ મનથી ઉત્પન્ન કરેલું સરોવરઃ
રાજહંસોનું વતન. તહેનાં પુરાણોકૃત વર્ણન કરતાં હિમાદ્રિના
યાત્રાળુઓનાં કરેલાં તહેનાં વર્ણન ઓછું મનોહર નથી.
કૈલાસઃ શિવનું ધામ, હિમાલયની પારનું એક ઉંચું શિખર,
તહેને ખોળે કુબેરની નગરી અલકા વિરાજતી હતી, યક્ષનું
ત્યાં ધામ હતું. રાજહંસઃ રાત્રી આંચ, રાતા ધગ, શ્વેત
શરીરનાં માન સરોવરવાસી હંસો.

આપૃચ્છસ્વ પ્રિયસક્તમમું તુઙ્ગમાલિદ્વય શૈલં
 વન્ધૈઃ પુંસાં રઘુપતિપદૈરઙ્ગિતં મેઘલાસુ ।
 કાલે કાલે ભવતિ ભવતો યસ્ય સંયોગમેત્ય
 સ્નેહવ્યક્તિશ્ચિરવિરહજં મુઞ્ચતો વાણ્પમુષ્ણમ્ ॥૧૨॥

લોકે વન્ધાં રઘુપતિપદે મેખલા માંડી મધ્યે,
 એ આ ઉંચા ગિરિસુહૃદની લે રજા લેટી, બાધ !
 લાંબા વિરહે ઉઠતી ઉન્હી શી ફહાડી હૈયાવરાળો
 ઋતુઋતુએ જે પ્રીત પ્રગટતો, તુજ સંયોગ પામ્યે. ૧૨

રઘુપતિપદે: રામચન્દ્રજનાં પગલાંએ. મેખલા: કેડની
 ધૂધરિયાળી સેર. ગિરિસુહૃદની: (તહારા) મિત્ર રામગિરિ
 પર્વતની.

માર્ગં તાવચ્છૂણુ કથયતસ્ત્વત્પ્રયાણાનુરૂપં
 સંવેશં મે તદનુ જલદ શ્રોણ્યસિ શોત્રપેદ્યમ્ ।
 સ્વિન્નઃ સ્વિન્નઃ શિશ્વરિષુ પદં ન્યસ્ય ગન્તાસિ યત્ર
 ક્ષીણઃ ક્ષીણઃ પરિલઘુ પયઃ સ્રોતસાં ચોપમુજ્ય ॥૧૩॥

ભાખું છું તે પથ સુણુ જરી ત્હારી યાત્રાનુરૂપ,
 ને સન્દેશો પછી તું સુણુજે મેધ ! કાને ઝીલ્યા શો.
 થાકે ત્હારે ગિરિગિરિ પરે પાય માંડી જજે તું,
 સૂકા ત્હારે સલિલ હળવાં નિર્ઝરોનાં પીજે તું. ૧૩

પથ:માર્ગ. યાત્રાનુરૂપ: મુસાફરીને જાજતો. સલિલ: પાણી.
 નિર્ઝરોનાં: ઝરણાંઓનાં. આ પછીના શ્લોકથી માંડીને મેધનો
 અલકા જવાનો ઉત્તરનો માર્ગ ચક્ષુ વર્ણવે છે.

અત્રે: શૃંગં હરતિ પવનઃ કિંસ્વિદિત્યુન્મુખીભિ-
 દૈષ્ટોત્સાહશ્ચકિતચકિતં મુગ્ધસિદ્ધાન્નાભિઃ ।
 સ્થાનાદસ્માત્સરસનિષ્કુલાદુત્પત્તોદહ્નુમુખઃ સ્વં
 દિક્ષાગાનાં પથિ પરિહરન્સ્થૂલહસ્તાવલેપાન્ ॥૧૪॥

નેતરકુંભે રસભરથી આ ઉત્તરે ઉઠ આલે,
 દિગ્ધસ્તિના ચૂકવી પથમાં શું ઠ કેરા ઉછાળા;
 ‘લઇ જાયે શું પવન ગિરિનું શૃંગ !’ ઉત્કંઠી એમ
 જોશે તુજને ચકિત નયણે મુગ્ધ સિદ્ધાંગનાઓ. ૧૪

દિગ્ધસ્તિના: દિગ્પાળોના, દિશાઓને રક્ષનારા દેવોના
 હાથીઓના. ઉત્કંઠી: ઉંચી ડોક વાળી. ચકિત: ચમકેલી.
 સિદ્ધાંગનાઓ: સિદ્ધોની સુંદરીઓ. અણિમા આદિ આઠ
 સિદ્ધિઓને પામેલી સિદ્ધોની એ એક અર્ધ દેવકોટી છે.
 નિયુક્ત અને દિગ્નાગ એ શબ્દો ઉપરથી કેટલાક ટીકાકારો
 બીજો નિગૂઢ અર્થ આ શ્લોકોમાં શોધે છે, પણ પ્રાચીન
 સાહિત્યના ઇતિહાસના સંશોધન પ્રમાણે એ બે સાહિત્યકારો
 ને મહાકવિ કાલિદાસ સમકાલીન ન હતા એમ ઠરતાં એ
 અર્થ હવે વિચારવાનો રહેતો નથી.

રત્નચ્છાયાવ્યતિકર ઇવ પ્રેક્ષ્યમેતત્પુરસ્તા-

દ્વલ્મીકાગ્રાત્પ્રભવતિ ધનુઃખણ્ડમાખણ્ડલસ્ય ।

યેન શ્યામં વપુરતિતરાંકાન્તિમાપત્સ્યતે તે

સર્વેણેવ સ્ફુરિતરુચિના ગોપવેષસ્ય વિષ્ણોઃ ॥૧૫॥

રત્નચ્છાયા ગૂંથી શું ગગને ! સન્મુખે રમ્ય એવે।

આ વલ્મીકના તટથી પ્રગટે ધન્વનો આપખંડ;

તેથી કાન્તિ અતિશ ધરશે શામળી દેહ તહારી,

જાણે અળકે મયૂરપીછડે ગોપવેશે શું વિષ્ણુ ! ૧૫

રત્નચ્છાયા: રત્નોની કુમળી પ્રભા, વલ્મીકના તટથી:
રાક્ષડાની અણીમાંથી, આપખંડ:ધનુષ્યનો કટકો, મેઘધનુષની
ઉત્પત્તિનો એક લોકઠ્ઠેમ એવો એ છે કે રાક્ષડામાંની
નાગની ક્ષેણ ઉપરના મણિઓમાંથી તે પ્રગટે છે.

ત્વય્યાયત્તં કૃષિફલમિતિ બ્રૂવિલાસાનભિજ્ઞૈઃ

પ્રીતિસ્તિર્ઘૈર્જનપદવધૂલોચનૈઃ પીયમાનઃ ।

સઘઃસીરોત્કષણસુરભિ ક્ષેત્રમારુદ્ધ માલં

કિંચિત્પશ્ચાદ્વ્રજ લઘુગતિર્ભૂય પ્વોત્તરેણ ॥ ૧૬ ॥

માની ખેતીક્ષણ સહુ તુંમાં, બ્રૂવિલાસે અબળધ્યાં
પ્રીતિધેરે નયન ઝીલશે ગોરી જ્યહાં ગામડાંની,
તાજી ખેડ્યે પરિમલિત તે માળક્ષેત્રે ચ્હડીને
જરી પશ્ચિમે જઈ ઝડપથી ઉત્તરે ઉડ પાછો. ૧૬

બ્રૂવિલાસઃ ભરખરની લીલા. પરિમલિતઃ મહેકતાં.
માળક્ષેત્રેઃમાળ દેશનાં ખેતર. ભરતખંડના પ્રાચીન દેશવિલા-
ગમાં હાલના બિહાર પ્રાન્તની નૈઋત્યે અડેલા ભાગને માળ
દેશ કહેલ છે. આ શ્લોકના ચોથા ચરણમાં કહ્યા પ્રમાણે,
ત્યહાંથી જરી પશ્ચિમે જઈને પછી ઉત્તરે જતાં, નર્મદા નદી
જેમાંથી જન્મે છે તે અમરકંટકનો પહાડ આવે છે. માળ
એટલે ઉપર કહ્યો તે દેશ ને આમ્રકૂટ એટલે અમરકંટક
ચ્હમજીએ તો માળની દક્ષિણે આવેલો રામગિરિ પ્રાચીન
બૂગોળમાં મહેન્દ્ર પર્વતને નામે ઓળખાતી ગંજામ
પ્રાન્તમાંની ગિરિમાળમાંનું કાંઈક શિખર હોય. રામગિરિ
એટલે નાગપુર પાસે આવેલ રામટેક અર્થ લેતાં માળ
આમ્રકૂટ અને આ શ્લોકના ચોથા ચરણમાં કહેલ ‘ જરી
પશ્ચિમે જઈને ઉત્તરે જવા’ના અર્થ સુગમ રહેતા નથી.

ત્વામાસારપ્રશમિતવનોપપ્લવં સાધુ મૂર્ધ્ના

વક્ષ્યત્યધ્વશ્રમપરિગતં સાનુમાનાન્નકૂટઃ ।

ન ક્ષુદ્રોઽપિ પ્રથમસુકૃતાપેક્ષયા સંશ્રયાય

પ્રાપ્તે મિત્રે ભવતિ વિમુખઃ કિં પુનર્યસ્તથૌચ્ચૈઃ ॥૧૭॥

તહારી ઝડીથી વનદવ શમ્યો તે ગિરિ આમ્રકૂટ

પ્રીતે માથા ઉપર ધરશે પન્થથાકેલ તુજને;

સંભારીને પ્રથમ સુકૃતો મિત્ર આવ્યે નીચે કે।

મહેમાનીથી વિમુખ ન બને, તો પછી ઉચ્ચનું શું ? ૧૭

વનદવઃ વનને બાળતો અગ્નિ. આમ્રકૂટઃ નર્મદા નદી

જેમાંથી જન્મે છે તે ગોડ વનમાં આવેલો અમરકંટકનો પહાડ.

સુકૃતોઃ સારાં કામ. વિમુખઃ મહેાં ફેરવી નાંખેલો, બેદરકાર.

છન્નોપાન્તઃ પરિણતફલચોતિભિઃ કાનનાઘ્રૈ-

સ્ત્વર્યારૂઢે શિખરમચલઃ સ્નિગ્ધવેણીસર્વર્ણે ।

નૂનં યાસ્યત્યમરમિથુનપ્રેક્ષણીયામવસ્થાં

મધ્યે શ્યામઃ સ્તન ઇવ ભુવઃ શેષવિસ્તારપાણ્ડુઃ ॥૧૮॥

ફરતો આંખાવનની પીણુડી સાખજ્યોતે છવાયો,

તે ગિરિટોચે ચ્હડી વિલસવે વેણીવણો તું ઘેરો,

રહોશે ન્હાળ્યા સમ ગિરિ ખરે ! દેવનાં દંપતીને:

મધ્યે શામળ સ્તન શું ભૂમિનો, બાકી ઘેરાવ ગૌર. ૧૮

સાખજ્યોતે: આંખા ઉપર લટકતી પાકેલી કેરીના તેજથી.

વેણીવણો:વેણીના રંગનો.

સ્થિત્વા તસ્મિન્વનચરવધૂમુક્કુક્ષે મુદ્ધૂતે
 તોયોત્સર્ગદ્રુતતરગતિસ્તત્પરં વર્ત્મ તીર્ણઃ ।
 રેવાં દ્રક્ષ્યસ્યુપલવિષમે વિન્ધ્યાપાદે વિશોર્ણા
 ભક્તિચ્છેદૈરિવ વિરચિતાં મૂતિમદ્ગે ગજસ્ય ॥ ૧૯ ॥

શોભી ત્યહાં તે વનયુવતિએ માણી કુંજે ઘડીક,
 પાણી વધ્યે વધી ઝડપથી પન્થ કાપી પછીનો,
 વિન્ધ્યાપાદે વિષમ છીપરે નર્મદા છિન્નભિન્ન
 જોજો, જાણે ગજશરીરમાં માંડી શોભાની વેલો. ૧૯

વનયુવતિ: વગડાની જુવાન સ્ત્રી. વિન્ધ્યાપદે: વિન્ધ્યાચળ
 પર્વતના પગ આગળ. વિષમ: ઝડપથી: સમ નહીં તે
 વિષમ. છીપરે: નદીમાંના પહોળા પથરાઓમાં.

તસ્યાસ્તિકૈર્વનગજમદૈર્વાસિતં વાન્તવૃષ્ટિઃ.

ર્જમ્બૂકુઞ્જપ્રતિહતરયં તોયમાદાય ગચ્છેઃ ।

અન્તઃસારં ઘન તુલયિતું નાનિલઃ શક્ષ્યતિ ત્વાં

રિક્તઃ સર્વો ભવતિ હિ લઘુઃ પૂર્ણતા ગૌરવાય ॥ ૨૦ ॥

તહેનાં કડછાં વનગજમદે મહેકતાં, બાંબુકુંજે

ખાળ્યાં પાણી, વરસી તરસ્યેઃ તું પીને વાધજે જ;

ઉરભરેલા ન પછી તુજને વાયુ ડોલાવશે કેઃ

ખાલી સર્વે હળવું, ગરવાં હોય છે સૌ ભરેલાં. ૨૦

વનગજમદેઃ વનના હાથીઓના મદથી. ગરવાંઃ ગૌરવવન્તાં.

નોપં દૃષ્ટ્વા હરિતકપિશં કેસરૈરર્દ્ધરુદૈ-

રાવિભૂતપ્રથમમુકુલાઃ કન્દલીશ્ચાનુકચ્છમ્ ।

દ્વગ્ધારણ્યેષ્વધિકસુરભિઃ ગન્ધમાગ્રાય ચોઽર્યાઃ

સારંગાસ્તે જલલવમુચઃ સૂચયિષ્યન્તિ માર્ગમ્ ॥ ૨૧ ॥

ભાળી લીલાં ભૂખર અડધાં રેખકૂટયાં કદમ્બ,
ચરીને મહોરી પ્રથમ કળીએ કન્દલી કચ્છતીરે,
ખાળ્યાં વનમાં વધુ લભૂકતા સૂંધી પૃથ્વીસુગન્ધો,
સારંગો તો પથ સૂચવશે વારીવર્ષેલ તહારા. ૨૧

ભૂખર:ભૂખરાં. કન્દલી:કેળ નહીં, પણ લીલાં પાન ને
રાતાં ફૂલોનો એક ન્હાનો છોડ. કચ્છતીરે:પાણીનાં ખાળો-
ચિયાંને ઠાંઠે. સારંગો: ભમરા, કાળિયાર, હાથીનાં ખર્યાં.
મલ્લીનાથ કહે છે કે ત્રણે અર્થ છે, ને દરેક ચરણ સાથે
એકએકનો સંબંધ છે.

અમ્મોચિન્દુગ્રહણચતુરાંશ્વાતકાન્વોક્ષમાણાઃ

શ્રેણીભૂતાઃ પરિગણનયા નિર્દિશન્તો બલાકાઃ ।

ત્વામાસાદ્ય સ્તનિતસમયે માનયિષ્યન્તિ સિદ્ધાઃ

સોત્કમ્પાનિ પ્રિયસહચરોસંભ્રમાલિઙ્ગિતાનિ ॥ ૨૨ ॥

તુજ બિન્દુને ચતુર ઝીલવે ચાતકો પેખતા, ને
હારે હારે ગણી બગલીની બહાલીને દાખતા, તે
સિધ્ધો તુજને ગરજનસમે માન દેશે જ, પામી
બયકમ્પેલી સહચરી તણાં સ્નેહઆલિંગનોને. ૨૨

સહચરીઃસખી. સ્નેહઆલિંગનોઃ સ્નેહનાં ભેટવાં.

ઉત્પશ્યામિ દ્રુતમપિ સત્ત્વે મત્પ્રિયાર્થં ચિયાસોઃ

કાલક્ષેપં કકુભસુરમૌ પર્વતે પર્વતે તે ।

શુક્લાપાદ્મૈઃ સજ્જલનયનૈઃ સ્વાગતીકૃત્ય કેકાઃ

પ્રત્યુઘાતઃ કથમપિ મવાન્ગન્તુમાશુ વ્યવસ્યેત્ ॥ ૨૩ ॥

સત્ત્વર જાવા પ્રિય ! મુજ લલા કાજ ધંચ્છે છ, તહો ચે

કાલક્ષેપો ગિરિકૂલકૂલ્યાં શૃંગશૃંગે હું પેખું :

રહામા આવી સજળ નયણે મોર કેકાવલિથી

સ્વાગત દેશે, જયમ ત્યમ કરી જલ્દી ત્હાંથી જજે તું. ૨૩

કાલક્ષેપોઃવિલંબ, વખતનું ગાળવું. શૃંગશૃંગેઃશિખર
શિખરે. કેકાવલિથીઃ ઉપરાઉપરી દહૌકારથી.

પાણ્ડુચ્છાયોપવનવૃતયઃ કેતકૈઃ સૂચિભિન્ને-
 નીંદારમ્ભૈર્ગૃહબલિભુજામાકુલગ્રામચૈત્યાઃ ।
 ત્વચ્યાસન્નૈ પરિણતફલશ્યામજમ્બૂવનાન્તાઃ
 સંપત્સ્યન્તે કતિપયદિનસ્થાયિહંસા દશાર્ણાઃ ॥ ૨૪ ॥

છેડે કૂટી ઉપવનવીંટી કેતકીથી પીગુડો,
 માળા માંડયે પુરવિહંગડે ગાજતા ગામચૈત્ય,
 પાકે જાંબુ વનસીમ બની શ્યામ, હંસે દિનો કંઈ
 શોભ્યોઃએવો તુજ પગલીએ ખીલી રૂંદેશે દશાર્ણ. ૨૪

ઉપવનવીંટી: બાગને ઘેરી પડેલી. પુરવિહંગડે:ગામના
 પંખીઓએ. ગામચૈત્ય:ચૈત્યનો અર્થ કેટલાક મંદિર લે છે,
 કેટલાક વૃક્ષ લે છે. બૌદ્ધોનાં મંદિરો ચૈત્ય કહેવાતાં, કારણ
 કે પૂર્વે તહેમાં મૂર્તિ ન હતી, પણ બુદ્ધની ચિતામાંનો
 અવશેષ રાખતા. દશાર્ણ: અવન્તીની પૂર્વે આવેલો દશ
 કિલ્લાઓનો દેશ, મધ્યદેશનો પૂર્વ ભાગનો પ્રાન્તભાગ.

તેષાં ત્રિશ્વ પ્રથિતવિદિશાલક્ષણાં રાજધાનીં
 ગત્વા સઘઃ ફલમવિકલં કામુકત્વસ્ય લઙ્ઘા ।
 તીરોપાન્તસ્તનિતસુભગં પાસ્યસિ સ્વાદુ યસ્મા
 ત્સમ્ભૂતમ્ મુખમિવ પયો વેત્રવત્યાશ્ચલોર્મિ ॥ ૨૫ ॥

તહેની વિશ્વે વિદિત વિદિશા નામ છે રાજધાની,
 ત્યાં જઈ જલ્દી સકલ રસ તું માણજે કામીઓના;
 ઘાટે ખળકી સુભગ ઢળતાં, મીઠાં, ઉર્મિછલકયાં,
 વેત્રવતીનાં મુખજલ પીજે, ભાગી જૂ શાં સુહાતાં. ૨૫

વિદિતઃજાણીતી. વિદિશાઃદશાર્ણીની રાજધાની, હાલનું.
 સિલસા. વેત્રવતીઃ વિદિશા આગળ વહતી નદી, હાલની.
 બેટવા. કાલ્પી આગળ થઈ જમનાને મળે છે.

નોચૈરારણ્યં ગિરિમધિવસેસ્તથ વિશ્રામહેતો-
 સ્ત્વત્સંપર્કાત્પુલકિતમિવ પ્રૌઢપુષ્પૈઃ કદમ્બૈઃ ।
 યઃ પણ્યસ્ત્રીરતિપરિમલોદ્ધારિભિર્નાગરાણા-
 મુદ્દામાનિ પ્રથયતિ શિલાવેદમભિર્યૌવનાનિ ॥ ૨૬ ॥

તુજ સ્પર્શે શું પુલકિત થયે। કૂલકૂલ્યાં કદમ્બે,
 એવા વામન ગિરિ ઉપર ત્યાં બેસજે થાક ખાવા;
 વેશ્યા સ્ત્રીની રતિસુરભિથી મહેકતી જ્યાં ગુફાઓ।
 ઉચ્ચારે છે નગરજનનાં ઉછળ્યાં યૌવનોને. ૨૬

પુલકિતઃ રોમાંચ વાળો. વામન ગિરિઃએ નામનું વિદિશા
 પાસેનું નીચું શિખર. રતિસુરભિઃ કામરસની સુગન્ધ.

વિશ્રાન્તઃ સન્વ્રજ નગનદીતીરજાનાં નિષિશ્વ-
ન્નુદ્યાનાનાં નવજલકર્ણૈર્યથિકાજાલકાનિ ।

ગણ્ડસ્વેદાપનયનરુજાક્લિન્તકર્ણોત્પલાનાં

છાયાદાનાત્ક્ષણપરિચિતઃ પુષ્પલાલોમુખાનામ્ ॥ ૨૭ ॥

વિશ્રાન્તિ ત્યહાં લઈ વિચરજે, છાંટતો પાર્વતીનાં

ઉદ્યાનોમાં નવજલકર્ણે જૂઠ્ઠી મંજરીઓ;

ઝાંખાં જેનાં શ્રવણકમલો ભાલસ્વેદો નિતાર્યે,

છાયા ઢાળી ક્ષણ અડકજે તે મુખો માલણોનાં. ૨૭

વિશ્રાન્તિ:વિસામો. પાર્વતી: એ નામની નદી. ઉદ્યાનોમાં:
વાડીઓમાં. નવજલકર્ણ: નવા પાણીના છાંટાથી. શ્રવણકમલો:
કાને પહેરેલાં કમલો. ભાલસ્વેદો: લલાટના પરસેવા.

વક્રઃ પન્થા યદપિભવતઃ પ્રસ્થિત સ્યોત્તરાશાં
 સૌધોત્સદ્ગપ્રણયવિમુખો મા સ્મ મૂરુજ્ઞયિન્યાઃ ।
 વિદ્યુદ્દામસ્ફુરિતચક્રિતૈસ્તત્ર પૌરાહગનાનાં
 લોલાપાહગૈર્યદિ ન રમસે લોચનૈર્વશ્ચિતોઽસિ ॥ ૨૮ ॥

ઉત્તરપન્થી તુજ પથિકને વાંકી છે વાટ, તહો ચે
 મહેલોત્સંગની વણુપ્રીતકર્યો રૂહેશ મા ઉજ્જીનીનો.
 વીજળી ચમક્યે ચક્રિત, નખરે ઘેલી, પુરસુન્દરીની
 આંખડલીથી રમીશ નહીં ત્યાં, વ્યર્થ તો જીવ્યું તહાં. ૨૮

મહેલોત્સંગઃ હવેલીના ઉછંગ, અગાસીઓ. પુરસુન્દરીઃ
 (શ્લોક ૧૬ માંની ભમ્ભરના વિલાસથી અબાણી ગોરી નહીં,
 પણ) ઉજ્જીયિની નગરીની સુન્દર સ્ત્રીઓ. ઉજ્જીયિનીઃશિપ્રાને
 કાંઠે આવેલી અવન્તી દેશની ને ચક્રવર્તી મહારાજ
 વિક્રમાદિત્ય અને ભર્તૃહરિની રાજધાની. ભરતખંડના
 લગભગ નાભિસ્થાનેવિરાજતી તે પુરીથી આર્ય ખગોલવેત્તાઓ
 રેખાંશ ગણુતા. સાંદિપની ઋષિનું ગુરુકુલ ત્યાં હતું, ને
 સુદામા તથા શ્રીકૃષ્ણ ત્યાં ભણેલા. સાત મોક્ષપુરીઓમાંની એક.

વોચિક્ષોમસ્તનિતવિદ્વગ્નૈણિકાશ્ચોગુણાયાઃ
 સંસર્પન્ત્યાઃ સ્થલિતસુભગં દર્શિતાઘર્તનાભેઃ ।
 નિર્વિન્ધ્યાયાઃ પથિ ભવ રસાભ્યન્તરઃ સન્નિપત્ય
 સ્ત્રોણામાદ્યં પ્રણયવચનં વિભ્રમો હિ પ્રિયેષુ ॥ ૨૯ ॥

ઉર્મિછોળે રણકતી ધરી પંખીમાલાની સેર,
 ઠોકર ખાધે ઠમકતી જતી, દાખતી નાલિચક,
 નિર્વિન્ધ્યાના રસ લીતર તું માણજે માર્ગ મળતાંઃ
 પ્રિયને પહેલાં પ્રણયવચનો નારીના હાવભાવ. ૨૯

નાલિચકઃનાલિના સરખી જળની લમરી, નિર્વિન્ધ્યાઃ
 એ નામની નદી. પ્રણયવચનોઃ પ્રીતિની યાચનાના બોલ.
 નિર્વિન્ધ્યા ને સિન્ધુ એ નદીઓ વિદિશાથી ઉજ્જયિની જતાં
 માર્ગમાં આવે છે.

વેળોભૂતપ્રતનુસલિલા સાવતીતસ્ય સિન્ધુઃ

પાણ્ડુચ્છાયા તટરુહતરુભ્રંશિભિર્જીર્ણપર્ણેઃ ।

સૌભાગ્યં તે સુભગ વિરહાવસ્થયા વ્યજ્રયન્તી

કાશ્યં યેન ત્યજતિ વિધિના સ ત્વયેવોપપાદ્યઃ ॥ ૩૦ ॥

તે ઓળંગી, તટતરુ થકી જીર્ણ પર્ણો પડ્યેથી

રૂપે કીકકી, નીર ઘટી ગયે બાંધી વેણુ શી, સિન્ધુ

વિરહીવેશે સુભગ ! સૂચવે તહાં સૌભાગ્ય; તહેને

સૌ કરજે તે વિધિ તું, કૃશતા અંગની જાય જેથી. ૩૦

તટતરુઃકાંઠા ઉપરનાં ઝાડ. જીર્ણ પર્ણોઃજીરણ થઈ ગયેલાં પાંદડાં. બાંધી વેણીઃવિરહિણીનો એક વેશ એ છે કે વિરહને પ્રથમ દિવસે જ ત્રણ સરની લાંબી એક લટ ગૂંથીને, નિત્યે તેલ સીંચીને હોળવાને બદલે એ જ સ્થિતિમાં બાંધેલી વેણી રહેવા દેવી. પિયુ ઘેર આવ્યે તે વિરહવેણી છોડતા. સિન્ધુઃભાળવાની એક નદી; દેવાસ આગળથી નીકળી ચંબલ નદીને મળે છે. તહેને આ શ્લોકમાં એક વિરહિણી સાથે સ્પર્ધાવી છે. કૃશતાઃદુખળાપણું. સુભગ ! : હે સારા ભાગ્યવાળા !

પ્રાપ્ત્યાવન્તીનુદયનકથાકોવિદગ્રામવૃદ્ધા-

નપૂર્વોદ્દિષ્ટામુપસર પુરીં શ્રીવિશાલાં વિશાલામ્ ।

સ્વલ્પીભૂતે સુચરિતફલે સ્વર્ગિણાં ગાં ગતાનાં

શેષૈઃ પુણ્યૈર્હૃતમિષ દિવઃ કાન્તિમત્સ્વર્ણકમેકમ્ ॥ ૩૧ ॥

વર્ણે વૃદ્ધો ઉદયનકથા એ અવન્તી જ આખ્યે

પૂર્વે ભાખી પુરી વિચરને ઉજ્જૈની લક્ષ્મીમ્હોરી;

સ્વલ્પ થયેથી સુકૃતફલ શું સ્વર્ગીનાં પૃથ્વી વાસ્યે

ખાકી પુણ્યે સુભગ ખીલિયો એક એ સ્વર્ગખંડ ! ૩૧

અવન્તી:ઉજ્જૈયિની જેની રાજધાની હતી તે માળવાનો મધ્યપ્રાન્ત. સુકૃત:સારાં કામ, પુણ્ય. સ્વર્ગીનાં:સ્વર્ગવાસીઓનાં. સુભગ:સુન્દર. ઉદયનકથા:ઉજ્જૈયિનીના પ્રદ્યોત રાજાને ધન્દ્રે દીધેલી વાસવદત્તા નામે કુંવરી હતી, ને ત્હેને સંજય નામના રાજાને પરણાવવા વિચાર હતો. દરમિયાન વાસવદત્તાએ સ્વપ્નમાં કૌશાંબીના રાજા ઉદયન ઉર્ફે વત્સરાજાને દીઠો, ને મોહિત થઈ ત્હેને એ વાત જણાવી. પ્રદ્યોતને એની જાણ થતાં ત્હેણે વત્સરાજાને પોતાની નગરીમાં કેઢ કીધો; પણ જ્યારે ત્હેને મન્ત્રીએ છટો કર્યો, ત્યારે તે વાસવદત્તાનું હરણ કરી ગયો. વિશેષ હકીકત માટે જૂવો કથાસરિતસાગર, અથવા ભાસના નાટકનું શ્રી કેશવ હર્ષદ ધ્રુવનું ભાષાન્તર, સાચું સ્વપ્ન.

દીર્ઘોર્ધ્વન્પદ મદકલં કૂજિતં સારસાનાં
 પ્રત્યષેષુ સ્ફુટિતકમલામોદમૈત્રીકષાયઃ ।
 યન્ન સ્ત્રીણાં હરિત સુરતગ્લાનિમઙ્ગાનુકૂલઃ
 શિપ્રાન્નાતઃ પ્રિયતમ ઇવ પ્રાર્થનાચાદુકારઃ ॥ ૩૨ ॥

લંબાવન્તા સ્વર મદમીઠા કૂજતા સારસોના,
 ને ઉધડેલા કમલરજના સંગથી મહેકી, નિત્યે
 શિપ્રાવાયુ, પ્રિય વચનથી પ્રાર્થતા વ્હાલમા શા,
 ટાળે સ્ત્રીના સુરતશ્રમ ત્હાં અંગ ભાવી પ્રભાતે. ૩૨

કમલરજઃ કમલના પરાગ. શિપ્રાઃ ઉજ્જયિનીની પ્રખ્યાત
 નદી. સુરતશ્રમઃ સંભોગના થાક.

હારાંસ્તારાંસ્તરલગુટિકાન્કોટિશઃ શઙ્ખશુક્તીઃ
 શણ્પશ્યામાન્મરકતમણીનુન્મયૂક્ષપ્રરોદ્ધાન ।
 દૃષ્ટ્વા યસ્યાં ષિપણિરચિતાવિદ્રુમાણાં ચ મઙ્ગા-
 ન્સંલક્ષ્યન્તે સલિલનિધયસ્તોયમાત્રાવશેષાઃ ॥ ૩૩ ॥

દુર્વાવણીં કિરણસ્કુરતાં લીલમો લોલ, ચોક્ષા
 મોતીહારો મણિ ઢળકતા, શંખ છીપો કરોડો,
 પરવાળાંઃ એ સહુથી દીપતાં ભાળી ત્યહાંનાં બબરો
 ધારે કેા કે ‘ જલઉદ્ધિમાં નીર શું માત્ર બાકી.’ ઉઠ

દુર્વાવણીઃ ધરોના રંગનાં. જલઉદ્ધિઃ પાણીભર્યો સાગર.
 મહાસાગરમાંનાં બધાં રત્નો ઉજ્જયિનીમાં આવ્યે સાગરમાં
 તેા બાણે પાણી જ બાકી રહ્યું હોય એવી કવિની કલ્પના છે.

પ્રધોતસ્ય પ્રિયદુહિતરં વત્સરાજોઽથ જઙ્ઘે

હૈમં તાલદ્રુમવનમમ્ભૂદથ તસ્યૈવ રાજ્ઞઃ ।

અત્રોમ્દ્રાન્તઃ કિલ નલગિરિઃ સ્તમ્ભમુત્પાટ્ય દર્પા

દિત્યાગન્તૂન્નરમયતિ જનો યત્ર બન્ધૂનભિઙ્ગઃ ॥ ૩૪ ॥

પૂર્વે આંહી હરી ઉદયને બહાલી પ્રધોતપુત્રી,

તે રાજાનું આંહી વન હતું તાલનું હેમવર્ણુ;

મદથી ગાંડો નલગિરિ આંહી થંભ પાડી ધૂમ્યોતોઃ

એવું જૂના જન કહી કહી રીઝવે ત્યાં ખુરોણા. ૩૪

હેમવર્ણુઃ સોનેરી રંગનું. નલગિરિઃ એ નામનો પ્રધોત
રાજાનો હાથી. જૂનાઃ અને તેથી જાણનારા. ઉજ્જયિનીમ
પ્રચલિત કેટલીક કથાઓનું આ શ્લોકમાં સૂચન છે. પ્રધોત
ઉદ્ધે ચંડમહાસેનને મૃગયાનો શોખ સારો હતો, ને તે
તહેણે વન પણ ઉછેર્યાં હતાં.

જાલોદ્ગીર્ણેરુપચિત્તવપુઃ કૈશસંસ્કારધૂપૈ-

ર્વન્ધુપ્રીત્યા ભવનશિશિભિર્દત્તનૃત્યોપહારઃ ।

હર્મ્યેષ્વસ્થાઃ કુસુમસુરભિષ્વધ્વસ્વેદં નયેથા

લક્ષ્મીં પશ્યંલ્લલિતવનિતાપાદરાગાઙ્ગિતેષુ ॥ ૩૬ ॥

કૂલી જાળી મંહીથી ઉડતા કૈશસંસ્કારધૂપે,
બન્ધુપ્રીતનાં ગૃહમયૂરનાં નૃત્યસન્માન પામી,
કૂલકૈશરન્તાં, લલિત વધુના પાયરંગે સુહન્તાં,
ત્યહાંનાં ધામે વિભવ નિરખી ટાળજે પન્થથાક. ૩૫

કૈશસંસ્કારધૂપેઃ વાળ હોળવાગૂંથવાની ક્રિયાઓમાં કૈશને
ધૂપ દેવાનો પણ રિવાજ હતો, ને ક્યહાંક હજીયે છે. ગૃહમયૂરઃ
ઘરના પાળેલા મોર. ઘર ઉપર ચહી બેઠેલા મોર એવો અર્થ
પણ કોઈ લે છે. નૃત્યસન્માનઃ નાચવારૂપી સત્કાર. વિભવઃ વૈભવ.

ભર્તુઃ કણ્ઠચ્છવિરિતિ ગૌઃ સાદરં વીક્ષ્યમાણઃ

પુણ્યં યાયાસ્ત્રિભુવનગુરોર્ધામ ચણ્ડીશ્વરસ્ય ।

ધૂતોદ્યાનં કુશલયરજોગન્ધિભિર્ગન્ધવત્યા-

સ્તોયક્રોડાનિરતયુવતિસ્નાનતિકૈર્મરુદ્ધિઃ ॥ ૩૬ ॥

સાદર જોશે ગણુ છળિ ગણી સ્વામીના કંઠની જ્યહાં,

જાજે તું તે ત્રિભુવનગુરુ શંભુને પુણ્યધામે;

જ્યહાંનાં ખાગે કમલરજથી, જલવિહારે મચેલી

સ્રીના મદથી, પ્રમદ જલવે ગન્ધવતીના સમીરે. ૩૬

સાદર:આદર સાથે. ગણુ:શિવના ગણુ. સ્વામી:શિવજી.

સાગરમન્થનકાલે શિવજીએ કાલકૂટ નામનું ઝેર પીધું ત્યહારથી

તે નીલકંઠ કહેવાયા. શિવજીના એ નીલકંઠની છાયા માનીને.

પુણ્યધામ:મહાકાલ નામના શિવનું એ જ નામનું મન્દિર:

ખાર જ્યેતિર્લિંગમાં તે શ્રેષ્ઠ મનાય છે: વિક્રમના રક્ષણ

દેવ, કમલરજથી: કમલના પરાગથી. પ્રમદ:મદવાળા. ગન્ધવતી:

એ નામની મહાકાલ પાસેની નદી.

અપ્યન્યસ્મિન્નલધર મહાકાલમાસાચ કાલે
સ્થાતવ્યં તે નયનવિષયં યાવદત્યેતિ ભાનુઃ ।
કુર્વન્સન્ધ્યાવલિપટહતાં શૂલિનઃ શ્લાઘનીયા-
મામન્દ્રાણાં ફલમશ્વિકલં લપ્સ્યસે ગર્જિતાનામ્ ॥ ૩૭ ॥

કેા બીજે ચે સમય ઘન ! તું જો મહાકાળ જાય,
તો તો રહેજે નયનપથથી સૂર્ય ડૂબ્યા સૂધી ત્યાં;
નોખત સાયં શિવપૂજનની ત્યાં વગાડી યશસ્વી
મીઠાં ઘેરાં ગરજન તણું પુણ્ય નિઃશેષ લેજે. ૩૭

નયનપથઃ આંખનો માર્ગ. મહાકાલેશ્વર મહાદેવની
સન્ધ્યાઆરતીનું આમાં સૂચન છે.

પાદન્યાસૈઃ કવણિતરશનાસ્ત્ર લીલાવધૂતૈ
 રત્નચ્છાયાસચિત્તવલિભિશ્ચામરૈઃ ક્લાન્તહસ્તાઃ ।
 વેશ્યાસ્ત્વત્તો નસ્તપદસુખાન્પ્રાપ્ય વર્ષાગ્રિચિન્દુ-
 નામોક્ષ્યન્તૈ ત્વયિ મધુકરશ્રેણિદોર્ધાન્કટાક્ષાન્ ॥ ૩૮ ॥

પગને ઠમકે ધૂધરી ધમકે, રત્નઝલકે જડેલી
 હાંડીવાળા લલિત વીંઝવ્યે ચમ્મરે હાથથાકી,
 નર્તકીઓ ત્યાં, નખલીફગતા પામી નવખિન્દુ તહારાં,
 તું ભણી લાંબાં બ્રમરસર શાં છોડશે કંઈ કટાક્ષો. ૩૮

રત્નઝલકેઃ રત્નોની ઝલકથી. નખલીઃ નખનાં ચિહ્નઃ સર-
 ખાવો પગ, પગલી. બ્રમરસરઃ ભમરાની હાર. મન્દિરોમાં
 મૂરલીઓ હજી પણ મહારાષ્ટ્રમાં રહે છે. આ શ્લોકમાં દૈશિક
 નામનાં નૃત્યનું સૂચન છે.

પશ્ચાદુચ્ચૈર્ભુજતરુવનં મણ્ડલેનામિલોનઃ ।

સાન્ધ્યં તેજઃ પ્રતિનવજપાપુષ્પરક્તં દધાનઃ ।

નૃત્યારમ્ભે હર પશુપતેરાત્રનાગાજિનેચ્છાં

શાન્તોદ્દેગસ્તિમિતનયનં દૃષ્ટમક્તિર્મવાન્યા ॥ ૩૯ ॥

ને પછી ઉંચે ભુજતરુવને મંડલાકાર ઝૂકી,
નવખીલ્યા શું ધરી રતુંબડું બસુદી સાન્ધ્ય તેજ,
પૂરજે ભોના ગજઅજિનનો તાંડવે શંભુભાવઃ
થંભી આંખે, ભય શમી ગયે, ભક્તિ ભેશે ભવાની. ૩૯

ઉંચે ભુજતરુવને:ઉંચા હાથરૂપી વૃક્ષોના વનમાં. મં-
ડલાકાર:ફરતો ગોલાકાર. બસુદી:બસુદના રંગનું. ગજઅજિ-
નનો: હાથીના ચર્મનો. તાંડવે:તાંડવ નામના નૃત્યમાં. પાર્વ-
તીજી સહિત ગણેા સાથે ઉંચા હાથ કરીને નિત્ય સન્ધ્યાએ
શિવજી તાંડવનું નૃત્ય કરે છે, ને તે વખતે ગજસુરનું લોહી-
લીનું રાતું ચર્મ ઓઢે છે એવી કથા છે. ભવાની:પાર્વતીજી.

ગચ્છન્તોનાં રમણવસતિ યોષિતાં તત્ર નક્તં
 રુદ્રાલોકે નરપતિપથે સૂચિભંચૈસ્તમોભિઃ ।
 સૌદામન્યા કનકનિકષલ્લિગ્ધયા દર્શયોર્વૌ
 તોયોત્સર્ગસ્તનિતમુખરો મા સ્મ ભૂર્વિક્લ્બાસ્તાઃ ॥ ૪૦ ॥

રાત્રે જાતી રમણુભવને ત્યાંહિની સુન્દરીને,
 સોયજડાતે તિમિર નજરે રાજમાર્ગે રૂંધાતાં,
 ભૂમિ દાખવજે નિકષત્રીતરી હેમરેખા શી વીજેઃ
 મા ગર્જન્તો, નવ વરસતો, ખડાવરી નારી છે તે. ૪૦

રમણુભવને: સ્વામીને ઘેર. સોયજડાતે તિમિર:સોયની
 આણી જેમાં જડાઈ જાય એવા અન્ધકારમાં. નિકષત્રીતરી:
 કસોટી ઉપર દોરેલી. ગામમાંજ મહિયર હોય તહેવી સુન્દરીઓ
 રાત્રિએ પતિને ઘેર જાય એવો ચાલ આજે પણ ગુજરાતમાં
 છે. એટલે યોષિતામ્ નો અર્થ અભિસારિકા લેવાની જરૂર
 નથી. જૂવો આ પછીનો ખીલો શ્લોક ૪૨ માં. ત્યાં અભિ-
 સારિકા અર્થ નથી લેતા, ને લેવાય એમ નથી; તે પછી
 અહીં એ અર્થ શા માટે ?

તાં કસ્યાંચિન્નવનવલભૌ સુતપારાવતાયાં
 ક્રિત્વા રાત્રિં ચિરવિલસનાત્તિલ્લગ્નિષ્ટુત્કલત્રઃ ।
 દૃષ્ટે સૂર્યે પુનરપિ ભવાન્વાહયેદધ્વશેષં
 મન્દાયન્તે ન ચ્ચલુ સુહૃદામભ્યુપેતાર્થકૃત્યાઃ ॥ ૪૧ ॥

ત્યાં પોઠેલાં કબૂતર ભરી ધામની કોક પાંખે
 રાત્રી ગાળી બહુ વિલસવે થાકી વિદ્યુતસખી શું,
 દીઠે ભાનુ વળી વિચરજે વીર ! વાટે અધૂરીઃ
 માથે લે કે પ્રિયનું ભણું તે ના ખરે ! મન્દ થાયે. ૪૧

વિલસવે: રમવાથી. વિદ્યુતસખી શું: વીજળીરૂપી સખીની.
 સંગાયે.

તસ્મિન્કાલે નયનસલિલં યોષિતાં સ્વણિટતાનાં
 શાન્તિ નેયં પ્રણયિભિરતો વર્ત્મ ભાનોસ્ત્યજાશુ ।
 પ્રાલેયાસ્ત્રં કમલવદનાત્સોઽપિ હર્તુ નલિન્યાઃ
 પ્રત્યાવૃત્તસ્ત્વયિ કરરુધિ સ્યાદનલ્પાભ્યસૂયઃ ॥ ૪૨ ॥

તે કાલે તો નયનજલને ખંડિતા પત્નીઓનાં
 ટાઢાં પાડે પ્રીતમ, ઝટ તો ત્યાગજે સૂર્યમાર્ગ;
 નહિ તો તે યે કમલમુખથી પક્ષિનીનાં દવાશ્રુ
 દહોવા વળતો તુજ, કર રૂંધ્યે, દેષી થાશે ન થોડો. ૪૨

ખંડિતા: પોતાનો પતિ પરઘેર જાય તેથી સ્નેહખંડિત
 થયેલી સ્ત્રી. કમલમુખથી: કમલરૂપી મુખથી. પક્ષિની:કમલનો
 છોડ. દવાશ્રુ: ઝાઢળનાં બિન્દુરૂપી આંસુ. કર: હાથ, કિરણ.

ગમ્ભીરાયાઃ પયસિ સરિતશ્ચેતસોઽથ પ્રસન્ને
 છાયાત્માઽપિ પ્રકૃતિસુભગો લપ્સ્યતે તે પ્રવેશમ્ ।
 તસ્માત્તસ્યાઃ કુમુદવિશદાન્યર્હસિ ત્વં ન ધૈર્યા-
 ત્મોધીકર્તુ ચટુલશફરોદૂર્તનપ્રેક્ષિતાનિ ॥ ૪૩ ॥

ગમ્ભીરાનાં હૃદય સરિખાં નીર માંહી પ્રસન્ન
 છાયાત્મા યે પ્રકૃતિમધુરો સરકશે તુજ રહેજે;
 તેથી ન ઘટે વિક્ષણ ઠરવી તહેની શીઘ્રે ઉડન્તી
 પોષણુધોળી શકરી શી દગો મેઘ ! રહીને નઠોર. ૪૩

ગમ્ભીરાઃ જીનસેને કહેલી માળવામાંની એક ન્હાની નદી,
 ગમ્ભીર સ્વભાવની સુન્દરી. છાયાત્માઃ તહારી છાયા, તહારો
 છાયારૂપી આત્મા. પ્રકૃતિમધુરોઃસ્વભાવથી જ મધુર.
 વિક્ષલઃકેગટ. શીઘ્રેઃઝડપથી. શકરીઃ એક જાતની સફેદ ન્હાની
 ચળકતી માછલી. દગોઃનજરો, દષ્ટિઓ. ધૈર્યાત્ : (ગમ્ભીરાની
 નજરોથી અણુરૂપશી) અડોલતાને લીધે.

તસ્યાઃ કિંચિત્કરધૃતમિષ પાત્તવાનોરશાલં
 હોત્વા નીલં સલિલવસનં મુક્તરોધોનિતમ્બમ્ ।
 પ્રસ્થાનં તે કથમપિ સચ્ચે લમ્બમાનસ્ય ભાવિ
 જ્ઞાતાસ્વાદો વિષૃતજગનાં કો વિદ્વાતું સમર્થઃ ॥ ૪૪ ॥

હેતું, કંઈક કરથી ઝીલ્યું શું, નેતરોને અડતું,
 હરીને નીલું જલવસન તે તટનિતમ્બોથી ખસિયું,
 પછી ક્યેમેયે વીર ! તુજ થશે ત્યાંથી પ્રસ્થાન પોદયે ?
 રસરંગીલો અધખૂલી સીને છાંડવે કે સમર્થ ? ૪૪

જલવસન:પાણી રૂપી વસ્ત્ર. તટનિતમ્બોથી ખસિયું;
 તટરૂપી નિતમ્બ ઉપરથી ખસી ગયેલું. પ્રસ્થાન:પ્રયાણ,
 માર્ગે પડવું.

ત્વન્નિલ્યન્દોઽઘ્વસિતવસુધાગન્ધસંપર્કરમ્યઃ

સ્રોતોરન્ધ્રધ્વનિતસુભગં દન્તિભિઃ પોયમાનઃ ।

નોત્તૈર્વાસ્યત્યુપજિગમિષોર્દેવપૂર્વે ગિરિં તે

શીતો વાયુઃ પરિણમયિતા કાનનોદુમ્બરાણામ્ ॥ ૪૫ ॥

તહારે ફારે ભભૂકી ઉઠતા પૃથિવગન્ધોથી રમ્ય,

ને સોહન્તી ક્ષુ ક્ષુકતી હાથીશૂંઢે પીવાતો

શીળો વાયુ, પકવી પકવી ઉમ્મરાનાં વનોને,

વાશે ધીરે સજન ! તુજને-દેવગિરિએ જતાને. ૪૫

પૃથિવગન્ધોઃપૃથિવના સુગન્ધ. દેવગિરિઃચંબલની દક્ષિણે
ને જહાંસીની નૈરૂત્યે આવેલ દેવગઢઃ મેઘના માર્ગમાં તે
આવેલ છે.

તત્ર સ્કન્દં નિયતવસતિં પુષ્પમેષીકૃતાત્મા
 પુષ્પાસારૈઃ સ્પયતુ ભવાન્વ્યોમગદ્ગાજલાર્દ્રૈઃ ।
 રક્ષાહેતોર્નવશશિભૃતા વાસવીનાં ચમૂના-
 મત્યાદિત્યં હુતવહમુખે સંભૃતં તદ્વિ તેજઃ ॥ ૪૬ ॥

ત્યાં કૂલવાદળી બની તું રહીને નિત્યવાસી જ સ્કન્દ
 સ્વર્ગગાનાં જલભીની અભિષેકજે પુષ્પઝડીએ;
 રક્ષા કાજે અમરપતિના સૈન્યની શંભુદેવે
 અગ્નિમુખડે રવિથી ય વડું તેજ તે તો મૂકયું તું. ૪૬

તું બની:મેધ સ્વેચ્છારૂપધર છે માટે. સ્કન્દ:કાર્તિક
 સ્વામી. ત્યાં તહેમનું મંદિર છે. સ્વર્ગગા:સ્વર્ગમાંની ગંગા.
 અમરપતિ: ઇન્દ્ર. દેવોને તારક નામનો અસુર પીડાતો હતો
 તેથી તેઓ શંકર પાસે ગયા. શંકરે પોતાનું વીર્ય અ-
 ગ્નિમુખમાં મૂકયું. અગ્નિથી તે ન જીરવાતાં ગંગામાં નાંખ્યું.
 ગંગાથી તે ન જીરવાતાં બરૂના લોથામાં નાંખ્યું. ત્યાં પુત્ર
 જન્મ્યો તે શરજ કે શરવણજ. તહેને કૃતિકાઓએ ઉછેર્યો,
 તેથી તે કાર્તિકેય કહેવાયો. મોર તહેનું વાહન છે, ને એક
 હાથમાં બાણ ને એક હાથમાં ઈમાન તહેનાં શસ્ત્રો છે.
 દેવોનો તે સેનાધિપતિ છે.

જ્યોતિર્લેસાવલયિ ગલિતં યસ્ય ચર્હં ભવાનો
 પુત્રપ્રેમ્ણા કુવલયલપ્રાપિ કર્ણે કરોતિ ।
 ધૌતાપાઙ્ગં હરશશિરુચા પાવકેસ્તં મયૂરં
 પશ્ચાદગ્નિગ્રહણગુરુભિર્ગર્જિતૈર્નર્તયેથાઃ ॥ ૪૭ ॥

જ્યોતિર્મેડલ સ્ફુરતું ખરિયું પીંછ જેનું ભવાની
 પુત્રપ્રેમે કમલદલથી શોભિતે કાન ધારે,
 શિવજ્યોત્સ્નાથી ધવળનયણા સ્કન્દના મોરને તે
 તહારે ગર્જન પછી નચવજે ગાળને પહાડઝીંડ્યો. ૪૭

જ્યોતિર્મેડલ: તેજનું કુંડાળું. કમલદલ: કમળની પાંખડી.
 શિવજ્યોત્સ્નાથી: શિવજીના ચન્દ્રના પ્રકાશથી.

આરાધ્યૈનં શરણભયં દેવમુલ્લક્ષિતાધ્વા

સિદ્ધદ્વન્દ્વૈર્જલકણભયાદ્ગોણિભિર્મુક્તમાર્ગઃ ।

વ્યાલમ્બેથાઃ સુરભિતનયાલમ્ભજાં માનયિષ્ય-

ન્સ્રોતોમૃત્યા ભુવિ પરિણતાં રન્તિદેવસ્ય કીર્તિમ્ ॥૪૮॥

આરાધી એ શરજનમિયા દેવ, વીણા ધરેલાં

સિદ્ધદ્વન્દ્વે જલકણભયે પન્થ છાંડયા ઉલંઘી,

રન્તિદેવની પૃથિવિ ઉતરી ગોસવોની શું કીર્તિ

સરિતારૂપે, નદી ઉપર તે ઝૂકજે માન દેવા. ૪૮

શરજનમિયા: શરનાં ભોથાંમાં જન્મેલા કાર્તિક સ્વામી.

સિદ્ધદ્વન્દ્વે:સિદ્ધનાં જોડલાંઓએ. જલકણભયે:પાણીના છાંટાના

ભયથી. રન્તિદેવ:ભરતવંશમાં છઠ્ઠાદશપુરના રાજા.ઉદાર ધર્માત્મા

ને બહુ યજ્ઞો કરનાર, લક્ષ્મીવાન રાજા હતા. ગોસવો:ગોમેધ.

રન્તિદેવ રાજાએ ઘણા યજ્ઞો કરી ગાયોના બલિ આપ્યા હતા,

ને એ ગોચરોમાંથી નદી વહી તે ચર્મણ્વતી અથવા હાલની

ચંબલ.

ત્વય્યાદાતું જલમવનતે શાર્દૂળો વર્ણચૌરે

તસ્યાઃ સિન્ધોઃ પૃથુમપિ તનું દૂરભાષાત્પ્રવાહમ્
પ્રેક્ષિષ્યન્તે ગગનગતયો નૂનમાવર્જ્ય દૃષ્ટી-

રેકં મુક્તાગુણમિવ ભુવઃ સ્થૂલમધ્યેન્દ્રનીલમ્ ॥ ૪૯ ॥

ખડોળા તડો ચે દૂર થકી ઝીણા તે નદીના પ્રવાહે

જખડારે પીવા જળ નમીશ તું વિળ્ણુનો વર્ણચૌર,

સાચે, વારી દૃગ, નિરખશે વ્યોમવિહારી, જાણે

એક જ મોતીસર પૃથિવિની, મધ્ય મ્હોટો શની શું ? ૪૯

તે નદીનાઃ ચંબલના. વિળ્ણુનો વર્ણચૌરઃ વિળ્ણુના જેવા
શ્યામ રંગનો, દૃગઃ નજર. વ્યોમવિહારીઃ આકાશમાં વિહાર
કરનારાંઓ. એક જ મોતીસર પૃથિવિનીઃ પૃથ્વીનો એકાવળ
મોતીહાર.

તામુત્તોર્યં વ્રજ પરિચિત્ત્વં ભૂલતા વિભ્રમાણાં
 પદ્મોત્કેષપાદુપરિવિલસત્કૃષ્ણશારપ્રભાણામ્ ॥
 કુન્દક્ષેપાનુગમધુકરશ્ચોમુષામાત્મવિમ્બં
 પાત્રીકુર્વન્દશપુરવધૂનેત્રકૌતૂહલાનામ્ ॥ ૫૦ ॥

ને જાજે તે ઉતરી, સ્ફુરતી જૂલતાના વિલાસો,
 પાંપણ મટક્યે ઉડી અબકતી શ્યામરાતી પ્રભાળી,
 ડાલ્યા કુન્દે જૂલત અલિ શી લોલ કેડીલી આંખે
 તહારી મૂર્તિ દશપુર તણી દાખવી સુન્દરીને. ૫૦

જૂલતા: ભમ્ભરની વેલ. કુન્દ: મોગરાનું ફૂલ. અલિ:
 ભમરો. દશપુર: રન્તિદેવની રાજધાની. રન્તિપુર-રણથંભોર
 અથવા દેશોર-મંડેસર.

બ્રહ્માવર્તે જનપદમય ચ્છાયયા ગાહમાનઃ
 ક્ષેત્રં ક્ષત્રપ્રધનપિશુનં કૌરવં તદ્ભજેથાઃ ।
 રાજન્યાનાં શિતશરશતૈર્યત્ર ગાણ્ડીવધન્વા
 ધારાપાતૈસ્ત્વમિવ કમલ્હાન્યભ્યવર્ષન્મુક્તાનિ ॥ ૬૧ ॥

બ્રહ્માવર્તે ત્યાંહિથી વિચરી, છાંયડીથી પ્રવેશી,
 ક્ષત્રિયોના વધ રમરવતા તે કુરુક્ષેત્ર બાજે;
 ધારાઝડીએ તું બચમ કમલો, તેમ ગાણ્ડીવધરે જ્યહાં
 વર્ષાવ્યાં કંઈ શિર નૃપતિનાં સેકડો તીક્ષ્ણ બાણે. ૫૧

બ્રહ્માવર્તઃ સરસ્વતી અને દશદ્રતી નદીઓ વચ્ચેનો દેશ
 ભાગ; સર્વ પ્રાન્તોમાં તે સૌથી પવિત્ર મનાય છે. કુરુક્ષેત્રઃ
 અનેક વેળા ભરતખંડનું ભાગ્ય ઘડનાર પાણીપતનું મેદાન;
 સ્થાનેશ્વરથી જરા દક્ષિણે છે, અને સરસ્વતી નદી તે રણમાં
 વહી જમીનમાં સમાઈ જાય છે. ગાણ્ડીવધરે: ગાણ્ડીવ નામના
 ધનુષ્યને ધરનાર અર્જુને.

હિત્વા હાલામભિમતરસાં રેવતીલોચનાઢ્ઢાં

બન્ધુપ્રીત્યા સમરવિમુક્તો લાઙ્ગલો યાઃ સિવેવે ।

કૃત્વા તાસામધિગમમપાં સૌમ્ય સારસ્વતીના-

મન્તઃ શુદ્ધસ્ત્વમપિ ભવિતા વર્ણમાત્રેણ કૃષ્ણઃ ॥૫૨॥

મનમાનીતો મૂઢી મધુ દીપ્ત્યો રેવતીનેત્રરેખે,

બન્ધુપ્રીતે હળધર તજી યુધ્ધ સેવે જ જેહ,

નાહીને ત્હાં ઘન ! પુનિત તે નીર સારસ્વતીને

હૈયે નિર્મળ થઈશ તું ય, રૂઢે વર્ણથી માત્ર કૃષ્ણ. પર

મધુઃમધ. રેવતીનેત્રરેખેઃ રેવતીજીની આંખડીની છાયા-
રેખાથી. રેવતીજીઃ બળરામનાં રાણી, કુશસ્થદ્વીના સ્થાપનાર
રેવત રાજાની કન્યા. રેવત એટલે રવૈયો-ગિરનારનું પ્રાચીન
નામ. બન્ધુપ્રીતેઃ સગાંઓના હેતથી. હળધરઃ હળને આયુધ
તરીકે ધારણ કરનાર બળરામ; શેષના અવતાર, શ્રી કૃષ્ણના
મ્હોટા ભાઈ, ભીમ તથા દુર્યોધનને ગદાયુદ્ધ શીખવનાર. કૌર-
વપાંડવના યુદ્ધના સમાચાર સાંભળી ઉદાસ થઈને યાત્રાએ
આડ્યા ગયા હતા. નીર સારસ્વતીનેઃ સરસ્વતી નદીનાં પાણીમાં.
તે કુમારિકા નદી કુરુક્ષેત્રની વાયવ્ય દિશામાં વહી રણની
રેતીમાં સમાઈ જાય છે. કૃષ્ણઃકાળો.

તસ્માદ્ઞ્છેરનુકનસલં શૈલરાજાવતીર્ણા

જન્દોઃ કન્યાં સગરતનયસ્વર્ગસોપાનપક્ષિમ્ ॥

ગૌરીવક્ત્રભ્રુકુટિરચનાં યા વિહસ્યેવ ફેનૈ

શંભોઃ કેશઘ્રહણમકરોદિન્દુલમ્નોમિહસ્તા ॥ ૫૩ ॥

ત્યાંથી જાને કનખલ કને, જાડ્ડવી ઉતરે જ્યાં

હિમાળેથી, સગરસુતની સ્વર્ગસ્હીડી સરીખી.

ગૌરીમુખડે પડી બ્રુકુટિ શું શીણુહાસે ઉવેખી,

ઝીલી ઉર્મિકરથી શશી, જે શંભુના કેશ આવે. ૫૩

કનખલ: હરદાર નજીક આવેલું ગામ ને શિખર.
‘અનુ-કને’ શબ્દ હોવાથી કેટલાક આ શ્લોકમાં હરદારનું
વર્ણન માને છે. જાડ્ડવી: જહન્નુ ઋષિની કન્યા. સગર
રાજાના ૬૦૦૦૦ પુત્રોને કપિલ મુનિએ શાપ દઈ બાળી
નાંખ્યા હતા. તહેમના ઉદ્ધારને કાળે સગરના પ્રપૌત્ર બગીરથ
રાજાએ તપ કરી સ્વર્ગગંગાને ઉતારી. સ્વર્ગમાંથી પૃથ્વી
પડતો તે ઘોઘ શિવજીએ જટામાં ઝીલ્યો, અને તે આગળ ગયે
જહન્નુ ઋષિ પી ગયા. પછી બગીરથની આજીજીથી પોતાની
ઝાંઘમાંથી વહતી કીધી. એ રીતે બગીરથ રાજાએ ગંગા
પૃથ્વીમાં આણી, માટે બાગીરથી કહેવાય; ને સગર રાજાના
પુત્રોને તાયો, માટે ‘સગરસુતની સ્વર્ગસ્હીડી’ મહાકવિએ
કહી. બ્રુકુટિ: ભગ્નરની ચહડાવેલી કમાન. ઉર્મિકરથી: તરંગો
રૂપી હાથથી.

તસ્યા: પાતું સુરગજ ઇષ વ્યોમ્નિ પચ્ચાર્ધલમ્બી
 ત્વં ચેદ્વલ્લસ્ફટિકવિશદં તર્કયેસ્તિર્યગમ્ભ: ।
 સંસર્પન્ત્યા સપદિ ભવતઃ સ્ત્રોતસિ ચ્છાયયાઽસૌ
 સ્યાદસ્થાનોપગતયમુનાસદ્ગમેવાભિરામા ॥ ૫૪ ॥

ઐરાવત શો ગગન લટકી પાછલે પાય વાંકો
 ત્હેનાં ચોક્ખાં સ્ફટિકઉજળાં નીર ધારીશ પીવા,
 તો તુજ છાયા ધસતી સરિતે સરકતાં, તેહ ગંગા,
 અસ્થાને આ મળી શું યમુના, એવી સ્હોશે સુરમ્ય. ૫૪

ઐરાવત: સાત શૂંઢવાળો ઇન્દ્રનો મ્હોટો હાથી. ગંગાનાં
 ઉજળાં નીરમાં જમનાનું કાળું પાણી પ્રયાગ આગળ મળે
 છે; પણ આ સ્થાને ગંગાના ઉજળાં જળમાં જમનાનાં કાળાં
 પાણી જેવી ત્હારી છાયા સરકતાં અસ્થાને ગંગાયમુનાના
 સંગમ સરિખું ચિત્ર થશે.

આસીનાનાં સુરમિતશિલં નાભિગન્ધૈર્મૃગાણાં
 તસ્યા ષવ પ્રભવમચ્ચલં પ્રાપ્ય ગૌરં તુષારૈઃ ।
 વક્ષ્યસ્યધ્વશ્રમચિનયને તસ્ય શૃંગે નિષણ્ણઃ
 શોભાં શુભ્રચિનયનવૃષોત્ખાતપક્કોપમેયામ્ ॥ ૬૫ ॥

મૃગ બેઠાંથી જ્યાંહિં મહસમહસે કરતૂરીથી શિલાઓ,
 તે ગંગાને જનક જઈને હિમધોળે હિમાદ્રિ,
 તહેને શિખરે શ્રમ પથ તણે ટાળવા બેસી, લેજે
 શોભા શિવના ધવળ વૃષભે ફેંકિયા પંક જેવી. ૫૫

મૃગઃ કરતૂરીમૃગ. જનકઃ પિતા. વૃષભઃ પોઠી. પંકઃ કાદવ.
 બીજા શ્લોકમાં જેમ હાથી જેવા મેઘને વપ્રક્રીડા કરતો કહ્યો
 છે, તેમ અંહી શિવજીના પોઠીને વપ્રક્રીડા કરતો કહ્યો છે.

તં ચેદ્વાયો સરતિ સરલસ્કન્ધસંઘટ્ટજન્મા
 વાધેતોક્લાક્ષપિતચમરોબાલભારો દ્વાગ્નિઃ ।
 અર્હસ્યેનં શમયિતુમલં વારિધારાસહસ્ત્રૈ-
 રાપન્નાર્તિપ્રશમનફલાઃ સંપદો હ્યુત્તમાનામ્ ॥૨૬॥

વાયુ વાયે ઘસર્ધ પ્રગટે દેવદાડની ડાળો,
 વેરે તણુખા ચમરી પૂછથી, તે દ્વાગ્નિ પીડે, તે
 એ ગિરિના સૌ હવ શમવળે કોટિધા નીરધારેઃ
 દુખિયારાંના હવ શમવવા સંપદો શ્રેષ્ઠની જ. ૫૬

ચમરી: જેના પૂછના વાળના ચમ્મર બને છે તે હિમા-
 લયમાંનું એક જાતનું પ્રાણી. દ્વાગ્નિ: દાવાનળ, વનનો અગ્નિ.
 પહેલા ચરણમાં દાવાનળ પ્રગટવાનું કારણ, ને બીજા ચરણમાં
 તે દાવાનળ ઠામઠામ પ્રસરવાનું કારણ કહેલું છે.

ये संरम्भोत्पतनरभसाः स्वाङ्गभङ्गाय तस्मि-
न्मुक्ताध्वानं सपदि शरभा लङ्घयेयुर्भवन्तम् ॥

તાન્કુર્વીયાસ્તુમુલકરકાવૃષ્ટિપાતાઘકીર્ણ-
ન્કે વા ન સ્યુઃ પરિભવપદં નિષ્ફલારમ્ભયત્નાઃ ॥૨૭॥

ને કેાપે જે ઉછળી ઉછળી, માગમૂકયા ત્હને યે
ફૂટી જાવા, સરભ તલપે ભાગવા નિજ અંગે,
વર્ષી કરાની તુમુલ ઝડીઓ જૂથ વિખેરજે તેઃ
કેા પરિભવનેા વિષય ન બને આદરી યત્ન મિથ્યા ? ૫૭

સરભઃ આઠ પગનાં એક જાતનાં ઝનૂની પ્રાણીઓ.
તુમુલઃ ભારે. પરિભવઃ વિદારણ, હાર.

તત્ર વ્યક્તં દૃષદિ ચરણન્યાસમર્ધેન્દુમૌલે:

શશ્વત્સિદ્ધૈરુપચિત્તર્થલિં ભક્તિનમ્રઃ પરીયાઃ ।

યસ્મિન્દ્રષ્ટે કરણવિગમાદૂર્ધ્વમુદ્ભૂતપાપાઃ

સંકલ્પન્તે સ્થિરગણપદપ્રાપ્તયે શ્રદ્ધધાનાઃ ॥ ૫૮ ॥

ત્યહાં સિદ્ધોએ નિત નિત પૂજ્યાં પેખ જો કેા શિલાએ

શંભૂપગલાં, પરિક્રમણુ તો સાધજે ભક્તિનમિયો:

જેને દર્શન, શરીર વણુસે તે પછી, પાપ ઘોષ,

શ્રદ્ધાળુઓ ગણુપદ તણી શાશ્વતી મુક્તિ માને. ૫૮

પરિક્રમણુ: પ્રદક્ષિણા. ગણુપદ તણી: (શંકરના) ગણુની પદવીની. શાશ્વતી: હમેશની. મન્દિર વિનાનાં કેા શિલા કે ખડક ઉપરનાં આવાં પગલાં ડુંગરી સ્થળોમાં ઘણી જગાએ હોય છે. ને રાજકોટની દક્ષિણે ગાઉ એક ઉપરનું નદી વચ્ચેનું જંગલેશ્વરનું સ્થાન એવું છે. તો પછી હિમાદ્રિમાળામાં તો એવાં અનેક હોય જ. કેાંઈ હરની પાયરી નામની ટેકરીનું સૂચન આ શ્લોકમાં ધારે છે.

શબ્દાયન્તે મધુરમનિલૈઃ કોચકાઃ પૂર્યમાણાઃ
 સંસક્તાભિચ્છિપુરવિજયો ગોયતે કિન્નરીભિઃ ।
 નિર્હાદસ્તે મુરજ इव चेत्કन्दरेषु ध्वनिः स्या-
 त्संगीतार्थो ननु पशुपतेस्तत्र भावो समग्रः ॥ ૫૯ ॥

ત્યહાં તો બોલે મધુર અનિલે પૂરિયા વેણુઓ, ને
 ત્યહાં ગાયે છે ત્રિપુરજયને ધૂમતી કિન્નરીઓ;
 ગિરિગર્જનતા તુજ ધ્વનિથી જો તું વગાડે મૃદંગ,
 તો શંભુનાં સહુ મળી રહે સાજ સંગીતનાં ત્યહાં. ૫૯

વેણુઓ: છિદ્રવાળા વાંસ. ત્રિપુરજય: ત્રણ પુરનો જય.
 માયાએ અસુરોને કાળે આકાશ અન્તરિક્ષ ને પૃથ્વીલોકે
 સુવર્ણ રજત ને લોહનું એક એક પુર વસાવ્યું હતું, તે
 ત્રણે પુરો—નગરોનો જય. કિન્નરીઓ: કિન્નરની સ્ત્રીઓ.
 અશ્વોનાં માથાં ને મનુષ્યના દેહ લેખને હોય છે.

પ્રાલેયાદ્રેરુપતટમતિક્રમ્ય તાંસ્તાન્વિશેષા-

નહંસદ્વારં ભૃગુપતિયશોષર્ત્મં યત્કૌશ્વરન્ધ્રમ્
તેનોદીર્ઘીં વિશમનુસરેસ્તિર્યગાયામશોભી

શ્યામઃ પાદો બલિનિયમનામ્યુચતસ્યેવ ત્રિષ્ણોઃ ॥૬૦॥

હિમાદ્રિની સહુ વિવિધ તે તીરલીલા વટાવી,
હંસદ્વાર શું-ભૃગુપતિ તણે કીર્તિપથ-કૌંચરન્ધ્ર,
ઉત્તરમાં તે મંહી થઇ જજે, શોભી વાંકે વળી તું,
ઉપાડેલો બલિદમન શું વિજ્યુનો શ્યામ પાય. ૬૦

હંસદ્વાર શું: (માન સરોવરેથી) હંસોને આવવાજ-
વાના ખારણા જેવું. ભૃગુપતિ: પરશુરામ; સરખાવો રઘુપતિ:
રામચન્દ્રજી. ભૃગુપતિ તણે કીર્તિપથ: પરશુરામના યશને
વહવાના માર્ગ સમું. કૌંચરન્ધ્ર: કૌંચ નામના પહાડમાં પાડેલું
ફાંકુ. કૈલાસ ઉપર શિવજીએ પરશુરામને ધનુર્વેદ શીખવ્યા પછી
કાર્તિક સ્વામીની સ્પર્ધામાં પરશુરામે ખાણથી પર્વતમાં તે
ફાંકુ પાડ્યું હતું. હિમાલયમાંની કેા ઘાટખંડારી તે હોવી જોઇએ.
બલિદમન: બલિ રાજાને મારવાને કાજે. પ્રહ્લાદના પૌત્ર
બલિ રાજાની ને વામનાવતારની કથા જાણીતી છે.

ગત્વા ચૌર્ધ્વં દશમુક્તભુજોઽર્ચ્યાસિતપ્રસ્થસન્ધેઃ
 કૈલાસસ્ય ત્રિદશવનિતાદર્પણસ્યાતિથિઃ સ્યાઃ ।
 શૃંગ્ગોઽર્ચ્યાયૈઃ કુમુદવિશદૈર્યૌં વિતત્ય સ્થિતઃ સ્વં
 રાશીમૂતઃ પ્રતિદિનમિથ ત્રયમ્બકસ્યાદૃહાસઃ ॥ ૬૧ ॥

ને જઈ આગે, ઉચળી ખખળ્યા રાવણે શૃંગસાંધા,
 તે કૈલાસે અતિથિ ખનજે, દર્પણે દેવીઓને;
 નિજ ઓછાચે કુમુદઉજળે જે ભરી આભ ઉભો:
 જાણે હગલે વળ્યું દિનદિને શંભુનું અદૃહાસ્ય. ૬૧

ઓછાચે: ઉંચે જતી છાયા વડે. અદૃહાસ્ય: ખડખડાટ
 હસવું. કૈલાસને લંકામાં લઈ જવા રાવણે મૂળમાંથી ઉપાડ્યો
 હતો: ને તે ગિરિ ધ્રુજ ઉઠતાં પાર્વતીજી શિવજીને વળગી
 પડતાં તહેમનો ભય શમાવવા શંભુએ કૈલાસને નીચે યાંખ્યો
 હતો. રાવણ તહેમાં ચંપાતાં શંકરની સ્તુતિ કરી આખરે
 છટ્યો હતો એવી કથા છે.

ઉત્પશ્યામિ ત્વયિ તટગતે સ્નિગ્ધભિન્નાજ્ઞનામં
 સઘ્નઃ કૃત્તદ્વિરદ્દશનચ્છેદગૌરસ્ય તસ્ય ।
 શોભામદ્રેઃ સ્તિમિતનયનપ્રેક્ષણીયાં ભવિત્રી-
 મંસંન્યસ્તે સતિ હલભૃતો મેચકે વાસસીવ ॥૬૨॥

ધારૈ છું કે તુજ તટ રહડયે ઘેરી સુરમાપ્રભાથી,
 તાજા બહેર્યા ગજદશનના બહેર શા ગૌર તેહ
 ગિરિની શોભા રિથર નયનથી ત્યાં થશે પેખવા શીઃ
 ઉભા બાણે હજધર ધરી કામળી કાળી ખાંધે. ૬૨

તટઃ ધાર, કિનાર. સુરમાપ્રભાથીઃ સુરમાના જેવી
 પ્રભાથી. ગજદશનનાઃ હાથીના દાંતના. હજધરઃ બજરામ.
 બજરામ વિષ્ણુના શ્વેત નિમાળામાંથી સરજાયેલા હોઈ ઘણા
 ગોરા હતા, અને કાળી કામળ ઓઢવી તહેમને પ્રિય હતી.

હિત્વા તસ્મિન્નુજગવલયં શંભુના વસહસ્તા
 ક્રોડાશૈલે યદિ ચ વિહરેત્પાદચારેણ ગૌરી ।
 મદ્ગોમક્ત્યા વિરચિતવપુઃ સ્તમ્ભિતાન્તર્જલૌઘઃ
 સોપાનત્વં કુરુ મણિતટારોહણાયાગ્રયાયી ॥ ૬૩ ॥

ને સપોનાં વલય તજીને શંભુદીધ હાથ આલી
 તે કોડાને શિખર વિહરે ગૌરી જો પાય આલી,
 તો થંભાવી જલપૂર, રચી ભાગી રેખાનું રૂપ,
 રહુડવા, આગે જઈ, પગથિયાં માંડજે રતનઘાટે. ૬૩

વલયઃ કંકણ. કોડાને શિખરઃ કૈલાસ ઉપર. કૈલાસ
 કનકાદ્રિ મન્દરાચળ ને ગન્ધમાદન એ ચાર શિવજીનાં
 કોડાનાં શિખરો છે. રતનઘાટેઃ કૈલાસ મણિમય છે, એટલે
 તહેના તટ પણ મણિમય જ કહેલા છે. નદીમાંની લહરીઓની
 પરંપરાના જેવું, ભાગેલી રેખાઓના જેવું, મેઘનું રૂપ
 કેટલીક વાર સન્ધ્યાકાળે આકાશમાં થાય છે તહેનું આ
 શ્લોકમાં વર્ણન છે.

તત્રાવશ્યં વલયકુલિશોદ્ધદુનોદ્ગીર્ણતોયં

નેષ્યન્તિ ત્વાં સુરયુવતયો યન્ત્રધારાગૃહત્વમ્ ।

તામ્યો મોક્ષસ્તથ યદિ સત્ત્વે ધર્મલબ્ધસ્ય ન સ્યા-

ત્ક્રીડાલોલાઃ શ્રવણપરુષર્ગજિતૈર્ભાયિયેસ્તાઃ ॥ ૬૪ ॥

ત્યહાં તો નિશ્ચે વલયઅણીઓ મારી, વર્ષાવી વારી,

કરશે ત્હારો સુરયુવતિઓ સ્નાનગેહે કૂવારો;

કીડાઘેલી કદિ યુવતિ તે પામી શ્રીષ્ઠે ન છોડે,

તો ગર્જનથી શ્રવણચીરતે મેધ ! ખડીવરાવજે તું. ૬૪

વલયઅણીઓઃ કંકણની (કાંમરીની) અણીઓ. સુરયુવ-
તિઓઃ દેવોની જોખનવન્તી સ્ત્રીઓ. સ્નાનગેહેઃ નહાવાના
ઓરડામાં. ગોઠવેલા યન્ત્રમાંથી ધારાસ્નાન સ્નાનમન્દિરે પામે
તેમ એકાન્તમાં ત્હારી સાથે દેવાંગનાઓ કીડા કરશે એમ
યક્ષ મેધને કહે છે.

દેમામ્મોજપ્રસવિ સલિલં માનસસ્યાદ્દાનઃ

કુર્ધન્કામા ત્ક્ષણમુક્ષપટપ્રીતિમૈરાવતસ્ય ।

ધુન્વન્કલ્પદ્રુમકિસલયાન્યંશુકાનીવ વાતૈ-

નાનાચેષ્ટૈર્જલદ લલિતૈર્નિર્વિશેસ્તં નગેન્દ્રમ્ ॥ ૬૫ ॥

સોનાંકમળો નિત પ્રસવતાં માનનાં નીર પીતો,

ઐરાવતને મુખપટ જરી લાડ ક્રોડ કરતો,

વાથી ધૂણવી સુરતરુ તણી ફૂંપળો જલ જેવી:—

નાનાવિધ એ લલિત કીડને માણજે તે નગેન્દ્રે. ૬૫

સુરતરુ: કદપવૃક્ષ, દેવોનું વૃક્ષ. તે નગેન્દ્રે: પર્વતોના
રાજા તે કૈલાસે.

તસ્યોત્સજ્ઞે પ્રજયિન ઇવ સ્વસ્તગદ્ગાદુકૂલાં
ન ત્વં દૃષ્ટ્વા ન પુનરલકાં જ્ઞાસ્યસે કામચારિન્ ।

યા વઃ કાલે વહતિ સલિલોદ્ગારમુચ્ચૈર્વિમાના
મુકાજાલપ્રથિતમલકં કામિનોવાભ્રવૃન્દમ્ ॥ ૬૬ ॥

હેને ખોળે પડી, પ્રીતમ શે, ગંગસાડી સરેલી,
અલકા દીઠી પછી નહિ બૂલે તે તું સ્વેચ્છાવિહારી;
જે તુજ કાલે નીર ટપકતાં અબ્રનાં વૃન્દ ધારે,
મોતીમાંજર ગૂંથી અલક શાં, કામિની શી વિમાને. ૬૬

સ્વેચ્છાવિહારી: પોતાની મરજી પ્રમાણે વિહરનાર.
તુજ કાલે: ત્હારી ઋતુમાં, વર્ષામાં. વિમાને: માન તજીને,
સાત માળની હવેલીઓથી. અલક ધરનારી તે અલકા એમ
કહી અલકાનું અલકાપણું મહાકવિએ આ શ્લોકમાં સુંદર
રીતે સિદ્ધ કરેલું છે.

મેધદૂતનું ભાષાન્તર

સમ્પ્રલોકી, મૂલ સાથે

ઉત્તરમેધ

વિષ્ણુત્વન્તં લલિતવનિતાઃ સેન્દ્રવાપં સચિત્રાઃ
 સદ્ગીતાય પ્રહતમુરજાઃ સ્નિગ્ધગન્ધીરઘોષમ્ ।
 અન્તસ્તોયં મણિમયભુવસ્તુદ્ગમગ્નંલિહાગ્રાઃ
 પ્રાસાદાસ્ત્વાં તુલયિતુમલં યત્ર તૈસ્તૈર્વિશેષૈઃ ॥ ૧ ॥

ત્હારે વીજ, ત્હાં લલિત લલના; ઇન્દ્રધનુ, ચિત્ર છે ત્હાં;
 ત્હારે ગર્જન ધીરગભીર, ત્હાં ગીતગાજ્યાં મૃદંગ;
 હૈયે પાણી, મણિમય ભૂમિ; ઉચ્ચ, એ અજ્ઞ ચુમ્મે:
 ત્હાંના મહેલો વિભૂતિ વિવિધે ત્હારી તુલ્યે જ પૂરા. ૧

આ શ્લોકમાં મેઘ અને અલકાના મહેલોની તૂલના છે, ને જોડકાંઓ સાથે લેવાનાં છે. દરેક જોડકામાં પહેલું વિશેષણ મેઘનું ને બીજું મહેલનું છે. ત્હાં: મહેલો. મૃદંગ: પખાજ. એ: મહેલો. વિભૂતિ: લક્ષ્મી. અહીંથી માંડી ૧૪મા શ્લોક સૂધી અલકાપુરીનું વર્ણન છે.

હસ્તે લોહાકમલમલકે ચાલકુન્દાનુચિદં

નોતા લોહપ્રસવરજસા પાણ્ડુતામાનને શ્રીઃ ।

ચૂડાપાશે નવકુરબકં ચારુ કર્ણે શિરીષં

સોમન્તે ચ ત્વદુપગમજં યત્ર નીપં ઘધૂનામ્ ॥ ૨ ॥

હાથે રમતું કમલ, અલકે કુન્દકળીઓ પડેલી,

આણી લોહની ફૂલરજ વડે કંઈ મુખે ગોરી શોભા,

અંબોડામાં નવકુરબકો, ચારુ કાને શિરીષ,

ને સેંથીમાં નીપ તુજ ઉગ્યાં એવી ત્હાંની વધૂઓ. ૨

અલકે: લલાટ ને લમણા ઉપરનાં ઝુલ્કાંઓમાં. કુન્દકળીઓ:
મોઝરાની કળીઓ. લોહ: લોહર. નવકુરબકો: નવાં કુરબકો:
લસન્ત ઋતુમાં ઉગતાં જૂદા જૂદા રંગનાં કુરબક એક જાતનાં
ફૂલ છે. શિરીષ: સરસવનાં ફૂલ. નીપ: કદમ્બનાં ફૂલ. આ
શ્લોકમાં છ જે ઋતુઓનાં પુષ્પોથી શણગારાયેલી અલકાની
વધૂઓ વર્ણવીને કવિ સૂચવે છે કે બધી વસ્તુઓનાં ફૂલ
ત્હાં સાથે જ પ્રપુલ્લતાં.

યત્રોન્મત્તભ્રમરમુક્તરાઃ પાદપા નિત્યપુષ્પાં
 હંસધેણોરચિતરશના નિત્યપદ્મા નલિન્ધ્રઃ ।
 કેકોત્કળ્ઠા ભવનશિલ્પિનો નિત્યભાસ્વત્કલાપા
 નિત્યજ્યોત્સ્નાઃ પ્રતિહતતમોદૃષ્ટિરમ્યાઃ પ્રદોષાઃ ॥૩॥

ત્યાં મહમાતા બ્રમરબુદ્ધ્યા વૃક્ષ નિત્યે પ્રકુલ્લે,
 ધરી હંસોની કટિસર ખીલે પદ્મિની નિત્ય પદ્મે;
 કેકાધેલા ગૃહમયૂર ત્યાં નિત્ય શોભે કલાપે,
 જ્યોત્સ્નાઅગતી, તિમિર વિખર્યે રમ્ય, ત્યાં નિત્ય રાત્રિ. ૩

બ્રમરબુદ્ધ્યાઃ બ્રમરાઓથી અબુદ્ધતા. કટિરસઃ કટિ-
 મેખલા, ફહેડની ધૂધરિયાળી સેર. પદ્મિનીઃ કમલાનો છોડ.
 કેકાધેલાઃ દહોડાર કરવામાં મતવાલા. કલાપેઃ ખીલેલી કળાથી.
 મોરનાં પીછાં ત્યાં કદી ખરતાં નહીં એવું સૂચન છે.

આનન્દોત્થં નયનસલિલં યત્ર નાન્યર્નિમિત્તૈ-

ર્નાન્યસ્તાપઃ કુસુમશરજાદિષ્ટસંયોગસાધયાત્ ।

નાપ્યન્યસ્માત્પ્રણયકલહાદ્વિપ્રયોગોપપત્તિ-

વિત્તેશાનાં ન ચ સ્વલુ વયો યૌવનાદન્યદસ્તિ ॥૪॥

આનન્દાશ્ર નયન મંહી ત્હાં, અન્યના કારણે કે;

શામે પ્રિયને મિલન, રમરનો એ જ, ના અન્ય તાપ;

પ્રીતિકલહો વિષ્ણુ વિરહ તો અન્ય શાથી ન થાય;

વિત્તેશો ને વય નથી ખરે ! અન્ય કે એ યુવાથી. ૪

આનન્દાશ્રુઃ આનન્દનાં આંસુ. રમરનોઃ કામનો. તાપઃ
તાવ, પીડા, વેદના. પ્રીતિકલહોઃ પ્રેમનાં રિસામણાંમનામણાં.
આ શ્લોકમાંના ત્રીજા ચરણમાંની ઉક્તિને આ કાવ્યની જ
ઉત્પત્તિકથા ખોટી પાડે છે. વિત્તેશોઃ ધનપતિઓ; અંહી યક્ષો.

યસ્યાં યક્ષાઃ સિતમણિમયાન્યેત્ય હર્મ્યસ્થલાનિ
 જ્યોતિશ્છાયાકુસુમરચિતાન્યુત્તમહીસઠાયાઃ ।
 આસેવન્તે મધુ રતિફલં કલ્પવૃક્ષપ્રસૂતં
 ત્વદ્ગંભોરધ્વનિષુ શતકૈઃ પુષ્કરેષ્વાહતેષુ ॥ ૬ ॥

ત્યહાં સંગે લઇ રમણીમણિને, શ્વેત રત્ને જડેલી,
 તારાછાંયે કૂલચીતરી શી, કંઈ અગાસી ચહીને
 સેવે યક્ષો રતિક્લ મધુ કલ્પવૃક્ષે હીધેલો,
 તહારા ધ્વનિ શા મુગભીર ધીમાં ઢાલકોને વગાડી. ૫

રમણીમણિઃ રમણીઓમાં મણિરૂપ. રતિક્લ મધુઃ એ
 નામની કામવર્ધક મહિરા. ધ્વનિઃ ગાજ, અવાજ.

મન્દાકિન્યાઃ સલિલશિશિરૈઃ સેવ્યમાતા મરુદ્ધિ-

ર્મન્દારાણામનુતટરુદ્ધાં છાયયા વારિતોષ્ણાઃ ।

અન્વેષ્ટવ્યૈઃ કનકસિકતામુષ્ટિનિક્ષેપગૃહેઃ

સંક્રોઢન્તે મણિમિરમરપ્રાર્થિતા યત્ર કન્યાઃ ॥ ૬ ॥

સ્વર્ગશાને જળ થઇ શીળા વાઇ સેવે સમીર,

છાયા ઢાળી તીર પર ઊગ્યા તાપ મન્દાર વારે;

સોનારેતે કરી ઢગલીઓ, માંહિ સન્તાડી શોધે:

એવી ખેલે મણિથી અમરે પ્રાર્થી ત્યહાં કન્યાઓ. ૬

સમીર: વાયુની લહેરો. મન્દાર: પાંચ દેવવૃક્ષોમાંની એક જાત. અમરે પ્રાર્થી: દેવોઓ લક્ષ કાળે પ્રાર્થેલી. આ શ્લોકમાં ગૃહમણિ નામની રમત રમતી અલકાની કુમારિકાઓને વર્ણવી છે. આને પણ ધૂળની ઢગલીઓ કરી ઢગલીદાની રમત રમાય છે, પણ તે મણિને બદલે કાંકરી કે ઠીંકરીથી.

નોવોબન્ધોચ્છવસિતશિથિલં યત્ર વિમ્બાધરાણાં
 ક્ષૌમં રાગાદનિભૂતકરેષ્વાક્ષિપત્સુ પ્રિયેષુ ।
 અર્ચિસ્તુઙ્ગાનમિમુક્ષમપિ પ્રાપ્ય રત્નપ્રદોષા-
 ન્દ્રીમૂઢાનાં ભવતિ વિકલપ્રેરણા ચૂર્ણમુષ્ટિઃ ॥ ૭

વાળી ગાંઠો છૂટી જઈ પડયું ઢીલું તે ચીર બહાલે
 ઠાલો હાથે પ્રીતિથી જૂંટતાં, બિમ્બ શા હોઠની ત્યહાં
 મુગ્ધા લાલ કિરણરુકુરતા રત્નદીપો જ ઢાંકે
 ફેંકી મુઠ્ઠી ભરી કુમકુમે, ધારણા તહો ય મિથ્યા. ૭

ચીર: હીરનું વજ્ર. બિમ્બ: ટિંડોરાં, ગીલોડાં. પાકાં
 ગીલોડાં સ્વચ્છ રાતા રંગનાં હોય છે. રત્નદીપો: રત્નદીવડા,
 રત્નની જ્યોતના જ દીવા. ધારણા: તે દીવા હોલવવાની.

નેત્રા નીતાઃ સતતગતિના ચદ્વિમાનાગ્રમૂમિ-
 રાલેહ્યાનાં સલિલકણિકાદોષમુક્તાય સઘઃ ।
 શક્લાસ્પૃષ્ઠા ઇવ જલમુચસ્ત્વાદૃશા જાલમાર્ગે-
 ધૂમોદ્ગારાનુકૃતિનિપુણા ઝર્જરા નિષ્પતન્તિ ॥ ૮ ॥

પ્રેમાં-દોમાં પવનથી, જતા સાતમે માળ મહેલે,
 ચૂંથી ચિત્રો જલકણ વડે ભાગતા જલ્દી, બાણે
 ભયભડકેલા, નિપુણ ઉડવે ધૂમ શા, જર્જરા, ત્યાં
 તહારા જેવા બહુ જલધરો બળિયાંમાંથી નહાસે. ૮

પવનથી: વાયુથી, પોતાના મગજના પવનથી. જલકણ:
 પાણીના છાંટા, બુન્દ. ધૂમ: ધૂમાડો. જર્જરા: ઝુરણ થયેલા.
 જલધરો: વાહળાંઓ, પાણીવાળાઓ. આ શ્લોકમાં પરઘેર જઈ
 બહારીઓમાંથી નહાસતા વ્યભિચારીઓના વર્ણનનો ધ્વનિ
 કેટલાક ઠલપે છે.

યત્ર સ્ત્રીણાં પ્રિયતમભુજોચ્છ્વાસિતાલિક્ષિતાના-
મક્કગ્લાનિ સુરતજનિતાં તન્તુજાલોલલમ્બાઃ ।
સ્વત્સંરોધાપગમવિશદૈશ્વન્દ્રપાદૈર્નિશીથે
વ્યાલુપ્પન્તિ સ્ફુટજલલલસ્યન્દિનશ્વન્દ્રકાન્તાઃ ॥૧॥

તુજ ઘેરાવો શ્રીટી ઝગમગી ચન્દ્રજયોતે ઝગન્તા,
તન્તુબળે લટકી શિકરો છાંટતાં, ચન્દ્રકાન્તો
ત્હાં મધરાતે સુરતજનમ્યા અંગના થાકે ટાળે
પ્રીતમ કેરે દઢ ભુજ ભીડી હાંફતી સુન્દરીના. ૯

તન્તુબળે: દોરીઓની ગૂંથેલી બળીઓથી. શિકરો:
જલની ઝીણી ઝીણી છાંટ. ચન્દ્રકાન્ત: એક બતનો મણિ છે;
ત્હેને માટે એમ કહેવાય છે કે ત્હેના ઉપર ચન્દ્રનાં કિરણો
પડે તો તેમાંથી જલનાં કણ ઝમે છે. સુરતજનમ્યા: સંલોગથી
ઉત્પન્ન થયેલા.

અક્ષય્યાન્તર્મવનનિધયઃ પ્રત્યહં રક્તકળ્થે-

રુદ્રાયન્નિર્ધનપતિયશઃ કિન્નરૈર્યત્ર સાર્ધમ્ ।

ઘેત્રાજારૂયં વિબુધવનિતાવારમુલ્લુલાસદ્વાયા

લદ્ધાલાપા લહિરુપવનં કામિના નિર્વિશન્તિ ॥૧૦॥

સૌ નિધિ જેને અણુગળ લયો ઓરડે એહ યક્ષો,

ભંડારીના યશ મૃદુ સુરે ગાજતા કિન્નરો લઈ,

વેશ્યારત્નો વિબુધ સહ ત્યાં ખડાર વૈભ્રાજખાગે

આલાપો દઈ નિતનિત નવા રંગ માણે રસીલા. ૧૦

સૌ નિધિઃ કુખેરના નવે નિધિઓ. વેશ્યારત્નોઃ વેશ્યા-
ઓમાં રત્નરૂપ અસરાઓ. વિબુધઃ મહાબુદ્ધિમાન. ગણિકાનું
ઘર-હિન્દમાં તેમ જ શ્રીસમાં-ચતુરાઈ શીખવાનું સ્થાન પૂર્વે
મનાતું. વૈભ્રાજઃ અલકા નગરીની ખડાર આવેલો ત્યાંનો
ખાગ. આલાપો દઈઃ તાનના પલટા લઈને.

ગત્યુત્કમ્પાદલકપતિતૈર્યત્ર મન્દારપુષ્પૈ :

પત્રચ્છેદૈ : કનકકમલૈ : કર્ણચિત્રંશિભિશ્ચ ।

મુક્તાજાલૈ : સ્તનપરિસરચ્છિન્નસૂત્રૈશ્ચ હારૈ-

ર્નેશો માર્ગ : સવિતુરુદયે સૂચ્યતે કામિનીનામ્ ॥ ૧૧ ॥

ગતિડોલનથી અલકથી ખર્યા પુષ્પ મન્દારનાં, ને

સોનાકમલો શ્રવણથી પડયાં પાંખડીખંડ વેરી,

વક્ષસ્થલના તૂટી વિખરિયા હાર મોતીસરીના:

તે સૂચવે ત્યાં પથ, રવિ ઉગ્યે, રાત્રિના કામિનીના. ૧૧

ગતિડોલનથી: ચાલતી વખતના ડોલનથી. વક્ષસ્થલના:

છાતી ઉપરના. મોતીસરીના: મોતીની સેરોવાળા. કામિનીના:

કામવાદી સ્ત્રીઓના; અભિસારિકાઓના.

વાસન્નિઞ્ચ મધુ નયનયોર્બિન્નમાદેશદર્શનં

પુષ્પોદ્ભેદં સહ કિસલયૈર્મૂષણાનાં વિકલ્પમ્ ।

લાક્ષારાગં ચરણકમલન્યાસયોગ્યં ચ યસ્યા-

મેકઃ સૂતે સકલમલમણ્ડનં કલ્પવૃક્ષઃ ॥ ૧૨ ॥

ચીર નવરંગી, મધુ નયનને નૃત્ય શિખવ્યે નિપુણ,

ફૂલ્યાં ફૂલડાં, ફૂટતી કુંપળો, ભૂષણો ભાતભાત;

ને અળતો યે પદકમળને રંગવાઃ એમ ત્યાં તો

સૌ શણગારે સુરતરુ સજે એકલું સુન્દરીને. ૧૨

સુરતરુઃ કલ્પવૃક્ષ.

મત્વા દેવં ધનપતિસખં યત્ર સાક્ષાદ્વસન્તં
 પ્રાયઞ્ચાપં ન વહતિ મયાન્મન્મથઃ ષટ્પદજ્યમ્ ।
 સન્નૃભદ્ગપ્રહિતનયનૈઃ કામિલક્ષ્યેષ્વમૌષૈ-
 સ્તસ્યારમ્ભશ્ચતુરવનિતાવિભ્રમૈરેવ સિદ્ધઃ ॥ ૧૩ ॥

માની કે ત્હાં ધનપતિસખા શંભુ સાક્ષાત્ વસે છે,
 મન્મથ પ્રાયઃ ભયથી ન ધરે ભંગદોરીનું ચાપ;
 બ્રૂભાગેલાં નયનથી છૂટયાં કામિનીનાં કટાક્ષે
 કામીડેયાં અચૂક વીધી ત્હાં કાર્ય ત્હેનું સધાય. ૧૩

ધનપતિસખા: કુળેર ભંડારીના મિત્ર, શંભુ. પ્રાયઃ ઘણું
 કરીને. રમર: કામદેવ. ત્હેના ધનુષ્યની પશુછ ભમરાની
 અનેલી કહેવાય છે. બ્રૂભાગેલાં: ભાગેલી ભમરવાળાં.

પત્રશ્યામા દિનકરહયસ્પર્ધિનો યન્ન વાહા :

શૈલોદગ્રાસ્ત્વમિષ કરિણો વૃષ્ટિમન્તઃ પ્રમેદાત્ ।

યોધાગ્રણ્યઃ પ્રતિદશમુર્ચં સંયુગે તસ્થિવાંસઃ

પ્રત્યાદિષ્ટામરણરુચયચ્ચન્દ્રહાસવ્રજોક્તૈ ॥ ૧૪ ॥

સ્પર્ધા કરતા રવિહયની ત્યાં ઘોડલા પર્ણવર્ણા,
પર્વતઉંચા તુજ સમ ગળે ત્યાં મદે વૃષ્ટિ વર્ષે;
ધારેખાથી ભૂષણની પ્રભા ઝંખવી ચન્દ્રહાસે,
એવા રાવણુ થકી રણુ ઝૂઝયા ત્યાં વસે યોધરાળે. ૧૪

રવિહયની: સૂર્યના ઘોડાની. પર્ણવર્ણા: પાંદડાંના રંગના. ચન્દ્રહાસ: રાવણુની તરવારનું નામ છે. રાવણુ: પુષ્પક વિમાનને લઇ જવા આવ્યો હતો તે વખતના યુદ્ધમાં તેની સમશેરના ધા પડેલા હોય તેમનું આમાં વર્ણન છે. અને તે ધાની રહી ગયેલી રેખાઓ યોદ્ધાઓના શણગારને ઝાંખા પાડે છે એમ કવિ કહે છે. આ શ્લોકને કેટલાક ઉબ્બયિનીના વર્ણનમાં લે છે, પણ તે ખોટું છે. કારણ ઉબ્બયિનીના નહિ પણ અલકાના યોદ્ધા રાવણુ સાથે લડયા હતા.

તત્રાગારં ધનપતિગૃહાનુત્તરેણાસ્મદીયં
 દૂરાલ્લક્ષ્યં સુરપતિધનુશ્ચારુણા તોરણેન ।
 યસ્યોપાન્તે કૃતકૃતનયઃ કાન્તયા વર્ધિતો મે
 હસ્તપ્રાપ્યસ્તવકનમિતો બાલમન્દારવૃક્ષઃ ॥ ૧૬ ॥

યક્ષેશ્વરના ગૃહથી ગૃહ ત્યાં ઉત્તરે છે અમારું,
 દૂરથી ત્યાં સુરધનુ સમા તોરણે ઓળખાય;
 જેને આંગણ તનય કરીને મુજ પ્રિયાએ ઉછેર્યો,
 કરચૂંટાતે જૂમખ નમતો, બાલ મન્દાર વૃક્ષ. ૧૫

યક્ષેશ્વરઃ કુબેર બંડારી. તોરણેઃ કમાને, મહેરાખથી.
 સુરધનુઃ મેઘધનુષ્ય. અંહીથી છ શ્લોકમાં યક્ષના ઘરનું
 વર્ણન છે.

વાપો ચાસ્મિન્મરકતશિલાબદ્ધસોપાનમાર્ગ
 હૈમૈરછન્ના વિકચકમલૈઃ સ્નિગ્ધવૈદૂર્યનાલૈઃ ।
 યસ્યાસ્તોયે કૃતવસતયો માનસં સન્નિકૃષ્ટં
 નાધ્યાસ્યન્તિ વ્યપગતશુચસ્ત્વામપિ પ્રેક્ષ્ય હંસાઃ ॥૧૬॥

ને ત્હાં માંડી લીલમની શિલા પાળખાંધેલ કુંડ,
 છાયે ખીલ્યાં કનકકમળે ઘેરી વૈદૂર્યનાળે;
 જેને પાણી ઘન ! વસી રહ્યા શોકભૂલેલ હંસો
 સંભારે ના, નિરખી ય ત્હને, યાસનું માન લેશે. ૧૬

વૈદૂર્યનાળે: વૈદૂર્ય મણિની નાળ ઉપર. વૈદૂર્ય કાળા
 રંગનો મણિ છે. નિરખી ય ત્હને: ત્હને જોઈને પણ, માન
 સરોવર પાછા જવાની વર્ષા ઋતુ આવ્યા છતાં યે.

તસ્યાસ્તોરે રચિતશિખરઃ પેશલૈરિન્દ્રનીલેઃ
 ક્રોડાશૈલઃ કનકકદલીવેષ્ટનપ્રેક્ષણીયઃ ।
 મદ્રેહિન્યાઃ પ્રિય ઇતિ સર્વે ચેતસા કાતરેણ
 પ્રેક્ષ્યોપાન્તસ્ફુરિતતટિતં ત્વાં તમેવ સ્મરમિ ॥ ૧૭ ॥

તહેને તીરે રુચીર શનીનું શૃંગ સ્થાપી રચ્યો છે
 ક્રોડાપર્વત, કનકકદળીઘેરથી પેખવા શો;
 બાળી યોગમ વીજળી સ્પુરતો તુજને, ચિત્ત ચીયે,
 મુજ પત્નીને પ્રિય હઈ સખે ! શૈલ તે હું સ્મરું છું. ૧૭

રુચીરઃ મનગમતું. ક્રોડાપર્વતઃ વિહાર કરવાનું શિખર.
 કનકકદળીઘેરથીઃ સોનાની કેળોના ઘેરાવથી. શૈલઃ પર્વત. ત્યહાં
 સોનાની કેળોના ઘેરાવ જેવી યોગમ નીકળતી વીજળીઓ
 ને વચ્ચે શનીના રંગનો શ્યામ મેઘ નિરખી ચક્ષુને પોતાના
 ઘરનું વિહારશિખર સહજ યાદ આવે છે.

રક્તાશોકમ્બલકિસલયઃ કેસરચાત્ર કાન્તઃ

પ્રત્યાસન્નો કુરબકવૃત્તેમાધવીમણ્ડપસ્ય ।

एकः सरुयास्तव सह मया वामपादाभिलाषी

कार्ष्णत्यन्यो वदनमदिरां दोहदच्छगनाऽस्याः ॥૧૮॥

લાલ અશોકે કુંપળ ફરકે, બોરસળી દીપતી ત્હાં,

ખન્ને સ્હામે કુરબકવીંટયો માંડવો માધવીનો;

એક, હું પેરે, તુજ સખી તણો પાય ડાબો જ માગે,

વાંછે ત્હેનું મુખમધુ બીજી, દોહદોને જ ષ્હાને. ૧૮

લાલ અશોકઃ શ્વેત ને લાલ બે પ્રકારના અશોક છે. ત્હેમાં શ્વેત આસોપાલવ બહુ સિદ્ધિદાતા છે, અને રાતો આસોપાલવ કામોદીપક છે. માધવીઃ ભોગરાની વેલ. એમ કહેવાય છે કે સીના પગના પ્રહારથી અશોકને ફૂલ આવે છે, ને સીએ કરેલા મહિરાના ઠેંગળાથી બોરસળી પ્રકુલ્લે છે.

તન્મધ્યે ચ સ્ફટિકફલકા કાશ્ચની વાસવદિ-

મૂલે વદ્ધા મણિભિરનતિપ્રૌઢબંધામકાશીઃ ।

તાલૈઃ શિઙ્ગાઘલયસુભગૈર્નૃતિતઃ કાન્તયા મે

યામધ્યાસ્તે દિવસવિગમે નીલકણ્ઠઃ સુહૃદ્ઃ ॥ ૧૯ ॥

તે મધ્યે છે મણિફલકનો બેસવા હેમથંભ,

કુંભી કીધી લીલમથી, કુંળા વાંસની જ્યોતિનાથી;

ત્યાં ચહી બેસે તુજ સુહૃદ તે મોરલો દિન વીર્યે,

ચાડ કંકણ રણકી નચવે તાળી લઈ મહારી કાન્તા. ૧૯

સુહૃદઃ મિત્ર. ચાડઃ સુન્દર.

યમિઃ સાધો હૃદયનિહિતૈર્લક્ષણૈર્લક્ષયેથા
દ્વારોપાન્તેલિખિતવપુષૌ શક્તપદ્મૌ ચ દૃષ્ટા ।

ક્ષામચ્છાયં ભવનમધુના મદ્વિયોગેન નૂનં
સૂર્યાપાયે ન સ્વલુ કમલં પુણ્યતિ સ્વામભિરુચામ્ ॥૨૦॥

એ સૌ ચિહ્નો હૃદય ધરીને પ્રીછળે ધામ, સાધુ !
ચેખીને ત્હાં પ્રિયચીતરિયાં ટોડલે શંખપદ્મ;
હાવાં તો તે મુજ વિરહથી હા ! હશે કાન્તિઝાંખુઃ
ભાનુ ડૂબ્યે કમળ ન ખરે ! વિલસે નિજ શોભા. ૨૦

સાધુ: સન્નન. પ્રિયચીતરિયાં: પ્રિયાએ ચીતરેલાં.

ગત્વા સઘઃ કલમતનુતાં શીઘ્રસંપાતદેતોઃ
 ક્રીડાશૈલે પ્રથમકથિતે રમ્યસાનો નિષણ્ણઃ ।
 અર્હસ્યન્તર્ભવનપતિતાં કર્તુમરૂપારૂપભાસં
 સ્વચોતાલીવિલસિતનિમાં વિષુકુન્મેષદૃષ્ટિમ્ ॥ ૨૧ ॥

ને શિઘ્રે ત્હાં બની મહનિયું મેધ ! જલ્દી ઉતરવા,
 પૂર્વે ભાખ્યા ક્રીડનગિરિને રમ્ય શૃંગે વિરાજી,
 ખઘોતાવલિ સમ વિલસતી અલ્પમાં અલ્પ જ્યોતે
 અન્તઃપુરમાં વીજળીઝખકે નાંખજે દષ્ટિપાત. ૨૧

શિઘ્રે: જલ્દી. મહનિયું: હાથીનું ખરચું. ક્રીડનગિરિ:
 વિહારનો પર્વત. શૃંગે: શિખરે. ખઘોતાવલિ: આગિયા ક્રીડાની
 હાર. અન્તઃપુરમાં: ઘરના અન્દરના ભાગમાં, જ્યહાં સીઓ
 રહે છે તે સ્થળમાં. વીજળીઝખકે: વીજળીના પલકારથી.

તન્વી શ્યામા શિશુરિદ્ધના પક્ષચિમ્બાધરોદ્ધો
 મધ્યે શ્યામા ચકિત્તહરિણીપ્રેક્ષણા નિમ્નનાભિઃ ।
 શ્રોણોભારાદલસગમના સ્તોકનમ્રા સ્તનાભ્યાં
 યા તત્ર સ્યાદ્વૃત્તિવિષયે સૃષ્ટિરાદ્યેવ ધાતુઃ ॥ ૨૨ ॥

નાભ્યુક, યૌવન ઉગતી, અધરે બિમ્બ શો, નાભિ ઊઘી,
 હાડમી હન્તો, ચક્રિત મૃગી શી દષ્ટિ, કટિ પાતળી, ને
 સ્તનજોડે કંઈ નમી, લસડતી ચાલ નિતમ્બભારેઃ
 એવી હશે ત્યાં, યુવતિ સજતાં સર્લ વિધિએ શું ખેલેલી ! ૨૨

અધરઃ નીચલો હોઠ. બિમ્બઃ ગીલોડાં, ટીંડોરાં. ચક્રિતઃ
 ચમકેલી. કટિઃ કહેડ. નિતમ્બભારેઃ નિતમ્બના ભારથી.
 વિધિએઃ પ્રદ્વાએ. 'હશે' કહીને આ શ્લોકનો આ પછીના
 શ્લોક સાથેનો સમ્બન્ધ ને વિરોધ સૂચવેલો છે. આ શ્લોકમાં
 પોતે સંયોગાવસ્થામાં નિરખેલી પોતાની પત્નીનું વર્ણન થશે
 કીધું છે; પણ, આ પછીના શ્લોકમાં કહ્યું છે તેમ, વિરહને
 લીધે એનું એ રૂપ બદલાયું હશે. માટે આ શ્લોકના છેલ્લા
 ચરણમાં થક કહે છે કે એવી ત્યાં મહારી પત્ની 'હશે.'

તાં જાનોયા : પરિમિતકથાં જીવિતે મે ત્રિતીયે
 વૂરો ભૂતે મયિ સહચરે ચક્રવાકોમિવૈકામ ॥
 ગાઢોત્કળ્પઠાં ગુરુષુ વિષસેષ્વેષુ ગચ્છત્સુ ચાલૌં
 જ્ઞાતાં મન્યે શિશિરમયિતાં પન્નિનીં વાડન્યરૂપામ્ ॥૨૩॥

તહેને મહાં જીવું જીવન તું જાણજે થોડું બોલી,
 છોડી જાતાં હું સહચર તે ચક્રવાકી શી સૂની;
 ભારે ફહાડાં જોડી અધીરપે જાળતી બાળનું તે
 રૂપ હશે એ પલટયું, શિશિરે ચીમળી પન્નિની શું. ૨૩

સહચરઃ સાથે વિહરનાર. શિશિરઃ શિયાળો. પન્નિનીઃ
 કમળનો છોડ. સીતાવિયોગે રામચન્દ્રજીને રડતા નિરખી હાસ્ય
 કીધે શાપ પામવાથી ચક્રવાક રાત્રીએ નિત્યવિયોગી મનાય છે.

નૂનં તસ્યાઃ પ્રવલરુદિતોચ્છ્રુનનેત્રં પ્રિયાયા
 નિઃશ્વાસાનામશિશિરતયા ભિન્નવર્ણાધરોષ્ઠમ્ ।
 હસ્તન્યસ્તં મુક્ષમસકલબ્યક્તિ લમ્બાલકત્વા-
 વિન્દોર્દૈન્યં ત્વદનુસરણાક્ષિપ્તકાન્તેર્વિભર્તિ ॥ ૨૪ ॥

સાથે હોઠો વિરૂપ બનિયા ઉન્હી નિશ્વાસઅળે,
 નેત્રો સૂબ્યાં પ્રબળ રૂઢને, એવું ઢાળેલું હાથે,
 છુટી અલકે અધૂરું દીસતું, મુખડું તે પ્રિયાનું
 ઠાન્તિઆંખા તું મંહી સરતા ચન્દ્ર શું દૈન્ય ધારે. ૨૪

વિરૂપ: બદલાયેલા રંગના. પ્રબળ: ભારે. દૈન્ય: દીનતા,
 આંખપ.

આલોકે તે નિપતતિ પુરા સા ચલિબ્યાકુલા વા
મત્સાદૃશ્યં ચિરદતનુ વા ભાવગમ્યં લિસન્તી ।
પૃચ્છન્તો વા મધુરવચનાં સારિકાં પઞ્જરસ્થાં
કચ્ચિન્નર્તુઃ સ્મરસિ રસિકે ત્વં હિ તસ્ય પ્રયેતિ ॥૨૫॥

૪
૧૬

તુજને ળહાલી નજર પડશે દેવપૂજા પૂજન્તી,
કે દોરન્તી કંઈ મુજ છબિ કદપીને વિરહવર્ષીઃ
પૂછન્તી વા મધુરવચની પીંજરે સારિકાને,
'કાં ? સ્વામીને સ્મર છ ? રસલી ! ળહાલી તહેને હતી તું.' રપ

કદપીને: ઠારણ કે તહેણે વિરહદશામાં મહાઈ સૂકાઈ
ગયેલું રપ જોયું નથી. સારિકા: મેના. અંહીથી ત્રણ શ્લોકોનું
વિશેષક છે.

ઉત્સર્જે વા મલિનવસને સૌમ્ય નિશ્ચિપ્ય ઘોળાં
 મદ્ગોત્રાદિકં ચિરચિત્તપદં ગેયમુદ્ગાતુકામા ।
 તન્ત્રીમાત્રા નયનસલિલૈઃ સારયિત્વા કયંચિ-
 દ્વમ્બયો મ્બયઃ સ્વયમપિ કૃતાં મૂર્છનાં વિસ્મરન્તી ॥૨૬॥

કે ખોળામાં મલિન વસને નાંખી વીણા, ગૂંથીને
 મહાં ગોત્ર જ રચિયું પદ, તે ગીત ગાવા જતી, ત્યાં,
 કેમે કરીને નયનજળથી ભીની તન્ત્રી સમારી
 વારે વારે નિજની જ રચી મૂર્છનાં એ બૂલન્તીઃ ૨૬

મલિનઃ મેલા. વસનેઃ વસ્ત્ર ઉપર. મૂર્છનાઃ સ્વરના
 અવરોહ ને અવરોહનો ક્રમ.

શેષાન્માસાન્વિરહદિવસસ્થાપિતસ્યાષ્ઠધેર્વા
 વિન્યસ્યન્તોભુવિ ગણનયા દેહલીદત્તપુષ્પૈઃ ।
 સંભોગં વા હૃદયનિહિતારમ્ભમાસ્વાદયન્તી
 પ્રાયેણૈતે રમણવિરહેષ્વદ્ગુનાનાં વિનોદાઃ ॥ ૨૭ ॥

બાકી માસો વિરહદિનથી માંડી વા, અવધિથી વા,
 ઉમ્મરઅર્પ્યા પૂજનકૂલડાં લોંચ ફેંકી ગણુન્તી;
 કે માણુન્તી રસ ઉર મંહી આઢરી લોગ જૂનાઃ
 પ્રાયઃ એ છે રમણવિરહે બહાલીઓના વિનોદો. ૨૭

અવધિથી: અવધથી, અન્તથી. ઘરન: મુખદ્વારના ઉમ્મ-
 રને પૂજ કૂલ ચહડાવવાનો રિવાજ અસલ હતો, ને હજુ યે
 કેટલેક સ્થળે છે. પ્રાયઃ મુખ્યત્વે.

સવ્યાપારામહનિ ન તથા પોઢયેદ્વિપ્રયોગઃ

શક્તે રાત્રૌ ગુરુતરશુચં નિર્વિનોદાં સર્વોં તે ।

મત્સન્દેશૈઃ સુખયિતુમલં પશ્ય સાધ્વીં નિશીથે

તામુન્નિદ્રામઘનિશયનાં સૌધવાતાયનસ્થઃ ॥ ૨૮ ॥

વ્યવસાયોથી દિન મંહી પીડે એટલું ના વિયોગ,

માનું રાત્રે તુજ સખી વધુ જૂરતી નિર્વિનોદે;

મુજ સન્દેશે સુખિણી કરવા, ધામગોખે ઉભીને,

ત્યહાં મધરાતે અવનીસૂતી તે ઉંઘઉડી સાધ્વી જોજો: ૨૮

વ્યવસાયોથી: કામને લીધે. નિર્વિનોદે: વિનોદ વિના.
ઉંઘઉડી: જોની ઉંઘ ઉડી ગયેલી છે તહેવી. સાધ્વી:
સન્નારી. આ શ્લોકથી માંડીને ૩૨મા શ્લોકના અન્ત સૂધીની
પંચકડી છે, અને આ પછીના ચારે શ્લોકમાં 'જોજો' અધ્યા-
હાર લેવાનું છે.

આધિશ્વામાં વિરહશયને સન્નિષળ્લૈકવાશ્વૌ
 પ્રાચીમૂલે તનુમિષ કલામાત્રશેષાં હિમાંશોઃ ।
 નીતા રાત્રિઃ ક્ષણ ઇવ મયા સાર્ધમિચ્છારતૈર્થા
 તામેવોષ્ણૈર્વિરહમહતીમશ્રુભિર્યાપયન્તીમ્ ॥ ૨૧ ॥

ચિન્તાદ્ભળી, વિરહશયને એક પડખે ઢળેલી,
 પૂર્વ ક્ષિતિને શશીની પડી શું લેખ છેલ્લી કલાની !
 અધારી સંગે ક્ષણ શી રજની ગાળી ને રંગ વાંછ્યે,
 તે ય જ રાત્રી, વિરહથી વડી, આંસુ ઉઠે વીતન્તીઃ ૨૯

ક્ષિતિનેઃ પૃથ્વી આલને મળે છે ત્યહાં. ખીજ ચરણમાં
 કહેલી છેલ્લી કલાની ચન્દ્રલેખા અન્ધારી ચૌદશના ખડરોડિયે
 કેાઘ કેાઘ વાર દેખાય છે.

પાદાનિન્દોરમૃતશિશિરાજ્જાલમાર્ગપ્રવિષ્ટા-

ન્પૂર્વપ્રોત્થા ગતમભિમુખં સન્નિવૃત્તં તથૈવ ।

ચક્ષુઃ સ્વેદાત્સલિલગુહ્યભિઃ પદમભિર્જ્વાલયન્તીં ^{*}ચ્છા
સામ્રેઽહ્નોષ સ્થલકમલિનીં ન પ્રયુજ્યાં ન સુપ્તામ્ ॥૩૦॥

જળીમાર્ગે અમૃતશીતળાં ચન્દ્રનાં રશ્મિ આવે,

તે લણી જૂની પ્રીતથી જતી, ત્યાં પાછી વાળેલ દષ્ટિ

ખેદે ભરિયા જળથી ઢળતી પાંપણે છાઇ દેતી:

જાણે મેઘલ દિન કમલિની ના પ્રકુલ્લી, ન ખીડી ! ૩૦

રશ્મિઃ કિરણો. મેઘલઃ મેઘવાળા. કમલિનીઃ કમલનો

છાઇ.

નિઃશ્વાસેનાધરકિસલયક્લેશિના વિશ્લિપન્તી
 શુદ્ધસ્નાનાત્પરુષમલકં નૂનમાગણ્ડલમ્બમ્ ।
 મત્સંભોગઃ કથમુપનયેત્સ્વમજોઽપોતિ નિદ્રા-
 માકાઙ્ક્તી નયનસલીલોત્પોઢરુદ્ધાવકાશમ્ ॥ ૩૧ ॥

લુકખા સ્નાને કડકે અલકે ગાલલાંખી ઉડે, તે
 વિખેરતી અધરકુંપળો ખાળનારા નિસાસે;
 સ્વપ્ને ય કયમે રતિસુખ મળે મુજ શું, એમ માની
 નિદ્રા વાંછતી, નયન ઉઠતે નીર રોકી જ માર્ગોઃ ૩૧

લુકખા; તેલકૂલેલ વિનાના. અધરકુંપળોઃ હોઠની સુક-
 માર પાંખડીઓ. રતિસુખઃ કામનું સુખ.

ઔઘે બદ્ધા વિરહદિવસે યા શિશ્વા દામ દિત્વા
 શાપસ્યાન્તે વિગલિતશુચા યા મયોદ્દેષનીયામ્ ।
 સ્પર્શક્ષિપ્તામયમિતનસ્વેનાસકૃત્સારયન્તી
 ગણ્ડાભોગાત્કઠિનત્રિષમમામેકવેર્ણી કરેણ ॥ ૩૨ ॥

ગૂંથ્યો પહેલે વિરહદિવસે ગુંફ જે વર્ણ માલા,
 છોડાશે જે મુજથી અવધે શાપ ને શોક વાગ્યે,
 સ્પર્શે ખૂંચતી, કઠણ, ધૂંચવી, એક તે વિરહવેણી,
 ગાલે રમતી, કર નખવધ્યે સારતી વારવાર. ૩૨

એક તે વિરહવેણી: વિરહાવસ્થાનો એક ધર્મ એ
 હતો કે વિરહિણીએ માલા ને દોરો તણને કેશની એક
 વેણી ગૂંથવી, અને તે પિયુ ઘેર આવ્યે છોડતો. ત્યહાં સૂધી
 કેશમાં તેલ સીંચાતું નહીં, કે ફૂલ પરોવાતાં નહીં. લાંબી
 વિરહજતુમાં આ તથા આગદયા શ્લોકમાં વર્ણવેલી એ વિ-
 રહવેણીની સ્થિતિ થતી. અંહી શ્લોકનું કુલુક પુરૂં થાય છે.

સા સન્ન્યસ્તાભરણમ્બલા પેશલં ધારયન્તી
 શય્યોત્સજ્ઞે નિદ્રિતમસકૃદુઃસ્વદુઃસ્વેન ગાત્રમ્ ।
 ત્વામપ્યસ્તં નવજલમયં મોચયિષ્યત્યવશ્યં
 પ્રાયઃ સર્વો ભવતિ કરુણાવૃત્તિરાદ્રાન્તરાત્મા ॥ ૩૩ ॥

તે, ત્યાગેલી ભૂષણ, ધરતી કોમળી એક દેહ,
 શય્યાખેળે વિવિધ વિપદે એ ય રાખન્તી, અખળા
 પેખી નિશ્ચે નવજલ રૂપી આંસુ પાડીશ તું ચેઃ
 પ્રાયઃ કુમળાં દિલ સુખનનાં સૌ દયાભાવ વર્ષે. ૩૩

તેઃ આગળના પાંચ શ્લોકોમાં વર્ણવી છે તેઃ અખળાનું
 વિશેષણ. નવજલ રૂપીઃ નવાં પાણી રૂપી. અખળાઃ નિર્ખળ સી.

જાને સહ્યાસ્તવ મયિ મનઃ સંભૂતસ્નેહમસ્મા-
દિત્યંભૂતાં પ્રથમચિરહે તામહં તર્કયામિ ।

ઘોષાલં માં ન સ્વલુ સુભગં મન્યમાવઃ કરોતિ
પ્રત્યક્ષં તે નિશ્ચિલમચિરાત્ બ્રાતરુક્તં મયા યત્ ॥ ૩૪ ॥

સ્નેહે ભરિયું તુજ સખી તણું, બાણું, હૈયું હુંમાં છે,
તેથી તહેની પ્રથમ વિરહે ધાઈ આવી દશા હું;
વાચાળે હું નથી કંઈ થયો કદપી સૌભાગ્ય મ્હાઈ,
આંખે ભેશે બધું ય ધડીમાં વીર ! તું મ્હેં કહ્યું તે. ૩૪

કદપી સૌભાગ્ય મ્હાઈ: મ્હાઈ સાઈ ભાગ્ય કદપી લઇને;
હકીકત એમ ન હોય છતાં એવું માની લઇને કે મ્હારે
માટે મ્હારી અંગના આમ જૂરે છે.

રુદ્રાપાદ્મપ્રસર મલકૈરજ્જનસ્નેહશૂન્ય
 પ્રત્યાદેશાદપિ ચ મધુનો વિસ્મૃતભ્રૂવિલાસમ્ ।
 ત્થય્યાસન્ને નયનમુપરિસ્યન્દિ શક્તે મૃગાક્ષ્યા
 મોનક્ષોભાશ્ચલકુવલયશ્રોતુલામેષ્યતીતિ ॥ ૩૫ ॥

૩૫યાં દષ્ટિઉડણુ અલકે, અંજનજ્યોતસૂનું,
 ને નાઠાર્યે મીઠપ મધુની ભૂદ્યુ' જે બ્રૂવિલાસો,
 ત્હારે પગલે ઉપર ફરકયું, તે મૃગાક્ષીનું નેત્ર
 મીનફરકયા નીલ કમલની શોભશે લક્ષ્મી તોલે. ૩૫

દષ્ટિઉડણુ: નજરોનાં ઉડવાં. અંજનજ્યોતસૂનું: અંજ-
 નનાં તેજવિહોણું. બ્રૂવિલાસો: ભરમરના વિલાસ. મૃગાક્ષી:
 મૃગના સરિખી આંખેા વાળી સ્ત્રી. મીનફરકયા: માછલીથી
 ફરકાવાયેલા. લક્ષ્મી: શોભા. આ શ્લોકમાં ને આ પછીના
 શ્લોકમાં નેત્રના ને ડાખા ઉરુના ફરકવાનાં, મેઘના સન્દેશ
 લઇને આવવાને લીધે થયાં, તે શુભ શુક્રન વર્ણવ્યાં છે.

વામઞ્ચાસ્યાઃ કરુહપદૈર્મુચ્યમાનો મદીયે-
 મુક્તાજાલં ચિરપરિચિતં ત્યાજિતો દૈવગત્યા ।
 સંભોગાન્તે મમ સમુચિતો હસ્તસંવાદનાનાં
 યાસ્યત્યૂરુઃ સરસકદલીસ્તમ્ભગૌરશ્ચલત્વમ્ ॥ ૩૬ ॥

મહારી કીધી નખની પગત્રી સૌ બૂંસાયેલ, ઝાંખો,
 દૈવગતિથી સતત દીપતી મોતીબાળે તજેલો,
 સુરતાન્તે જે મુજ કર થકી યોગ્ય પંપાળવા, તે
 ડાખો તહેનો ઉરુ ફરકશે, રસ ભરી કેળવણી. ૩૬

દૈવગતિથી: વિધિની એવી ઘટનાથી. સતત: હુમેશાં.
 સુરતાન્તે: સંભોગને અન્તે. ઉરુ: જાંઘ.

તસ્મિન્કાલે જલદ્વયદિ સા લઙ્ઘનિદ્રાસુખા સ્યા-
 દન્વાસ્યૈનાં સ્તનિતવિમુખો યામમાત્રં સદસ્વ ।
 મા ભૂદસ્યાઃ પ્રણયિનિ મયિ સ્વપ્નલઙ્ઘે કયંચિ-
 ત્સયઃ કણ્ઠચ્યુતભુજલતાગ્રન્થિ ગાદોપગૂઢમ્ ॥ ૩૭ ॥

તે વેળા જે નીંઝણસુખમાં પોઠી હો બહાલી, તે તે
 પાસે બેસી ગરજન તણ થોભજે ખેડોર વાર;
 પામી સ્વપ્ને કયમય મુજને ગાઢ આલિંગી હોય,
 તે કંઠથી ના ઝટ મૂકવતો અન્થી કરવેલડીની. ૩૭

નીંઝણ સુખમાં: સુકુમાર નિદ્રાના સુખમાં. અન્થી; ગાંઠ.

તામુત્થાપ્ય સ્વજલ કણિકાશોતલેનાનિલેન
 પ્રત્યાશ્વસ્તાં સમમભિનયૈર્જાલકૈર્માલતીનામ્ ।
 વિદ્યુદ્ગર્ભઃ સ્તિમિતનયનાં ત્વત્સનાથે ગલાક્ષે
 વક્તું ધીરઃ સ્તનિતવચ્ચનૈર્માનિનીં પ્રક્રમેથાઃ ॥ ૩૮ ॥

હેને તહારા જલકણુશીળા વાયુ વાઈ, ઉઠાડી,
 ધીરપ દેજે વરસી નવલો જૂઠ્ઠી મંજરીઓ;
 પછી ગોખે તુંલર ઠરી રદ્યાં નેનની માનિનીને
 ગર્જનખોલે, વીજ ઉર ઝીલી, ધીર ! સન્દેશ ફેડેજે. ૩૮

જલકણુશીળાઃ જલના કણથી શીતળ. માનિનીઃ માન-
 વાળી સુંદરીને. ધીર !: હે ધીર પુરુષ !

મર્તુમિત્રં પ્રિયમવિધવે વિદ્ધિ મામમ્બુવાહં
તત્સન્દેશૈર્હૃદયનિહિતૈરાગતં ત્વત્સમીપમ્ ।
યો વૃન્દાનિ ત્વચ્યતિ પથિ શ્રામ્યતાં પ્રોષિતાનાં
મન્ત્રક્ષિગ્ધૈર્ધ્વનિભિરવલાવેણિમોક્ષોત્સુકાનિ ॥ ૩૯ ॥

“સોહાગણુ ! હું ઘન છું; પતિનો મિત્ર બહાલો છું; જાણુઃ
ને આવ્યો છું તું સમીપ ધરી તેહ સન્દેશ હૈયે;
બહાલી કેરી વિરહલટને છોડવાને અધીરા
પન્થીવૃન્દો, ગભીર ગરજ, થાકતાં પ્રેમ પન્થે. ” ૩૯

‘ સોહાગણુ ! ’ શબ્દે સમ્બોધી મેધ સૂચનથી કહે છે કે તહેનો પતિ જીવન્ત છે. ‘ હું ઘન છું ’ એમ કહી અજાણ્યો જન પ્રથમ મેળાપે પોતાની ઓળખ આપે એવો અસલ રિવાજ હતો. મહાકવિ કલિદાસનો આ શ્લોકમાંનો ‘ અવિધવે ! ’ શબ્દ કાનને ને રસને કઠોર લાગે છે.

इत्याख्याते पवनतनयं मैथिलीबोम्मुखी सा
 त्वामुत्कण्ठोच्छ्वसितहृदया वीक्ष्य संभाव्य चैव ।
 श्रोष्यत्यस्मात्परमवहिता सौम्य संमन्तिनीनां
 कान्तोदन्तः सुहृदुपनतः सङ्गमार्त्तिकचिदूनः ॥ ४० ॥

એટલું બાજ્યે પવનસુતને બનકી, એમ ઉંચે
 મુખ, ઉત્કંઠે ઉર ઉછળતે જોઈ સન્માનશે તે;
 ને ધ્યાનથી એ પછીથી સુણશે: વીર ! સોહાગિનીને
 મિત્રે આણી પિયુની ખબરો રહેજ ઉણી મળ્યાથી. ૪૦

પવનસુતને: હનુમાનજીને. ઉત્કંઠે: ઉત્કંઠાથી, અધીરજથી.

તામાયુષ્મન્મમ ચ વચનાદાત્મનશ્ચોપકર્તુ
 વ્ર્યા યથ તથ સહચરો રામગિર્યાશ્રમસ્થઃ ।
 અવ્યાપન્નઃ કુશલમચલે પૃચ્છતિ ત્વાં વિયુક્તઃ
 પૂર્વાભાષ્યં સુલભવિપદાં પ્રાણિનામેતદેવ ॥ ૪૧ ॥

આયુષ્મન્ ! તું મુજ વિનતિ ને તુજ ઉપકારથી ત્યાં
 આટલું ક્હેજે : “ તુજ પિયુ તણે વાસ રામાદ્રિમાં છે;
 અખલે ! જીવી રહી વિરહીએ પૂછ્યું છે ક્ષેમ ત્યાં :
 પૂછવાનું તો વિપદવનનાં પ્રાણીને ‘હેલુ’ એ જ. ૪૧

આયુષ્મન્ ! : હે દીર્ઘ આયુષ્યવાળા ! રામાદ્રિમાં:
 રામગિરિમાં. આ સ્થોકથી ચક્ષે કહાવેલો સન્દેશો શરૂ થાય
 છે. પૂર્વમેઘમાં અલકા સૂધીના માર્ગનું વર્ણન છે; ઉત્તરમેઘ
 અલકાના વર્ણનથી શરૂ થાય છે; ને પછી ચક્ષના ઘરનું અને
 ચક્ષની સુન્દરીનું વર્ણન છે; અને કાવ્યને અન્તે આ
 સન્દેશો છે.

અઙ્ગેનાઙ્ગં પ્રતનુ તનુના ગાઢતત્તેન તપ્તં
 સાસ્ત્રેણાશ્વદ્રુતમવિરતોત્કણ્ઠમુત્કણ્ઠિતેન ।
 ઉષ્ણોચ્છ્વાસં સમધિકતરોચ્છ્વાસિના દૂરવર્તી
 સંકૂલપૈસ્તૈર્વિંશતિ વિધિના વૈરિણા રુદ્ધમાર્ગઃ ॥ ૪૨ ॥

“ દાઝયે દાઝયાં, દુખળ દુખળે, નિત્યઅધીરાં અધીરે,
 ઝાળે ઉન્હાં સુઅધિક ઉન્હે, અશ્રુઝર અશ્રુભીને;
 અંગેા અંગે તલસી તલસી પ્રોય તે દૂરવાસી,
 કલ્પી એવું મનથી, વિધિએ વૈરી થઇ વાટ રોકી. ૪૨

આ શ્લોકમાંનાં જોડકાંઓમાં એક યક્ષના પોતાના
 અંગનાં વિશેષણો છે, ને બીજાં યક્ષની અંગનાનાં અંગનાં
 વિશેષણો છે. બન્ને સમદુઃખિયાંનું આમાં વર્ણન છે.

શબ્દારુચેયં યદપિ કિલ તે ચઃ સક્ષોનાં પુરસ્તા-
ત્કર્ણે લોલઃ કથયિતુમભૂદાનનસ્પર્શલોભાત્ ।
સોઽતિક્રાન્તઃ ભ્રવણવિષયં લોચનાભ્યામદૃષ્ટ-
સ્ત્વામુત્કળ્ઠાવિરચિતપદં મન્મુખેનેદમાહ ॥ ૪૩ ॥

“ શબ્દે ભાખ્યા સરિખું વચને કાન માંહિ જ ક્હેવા,
સખી સ્હામે યે, મુખપરસને ઠેડ, ઘેલો થતો જે,
ક્હેવા મુણવા થકી ય અળગો, આંખથી તે અદીઠો,
તાલાવેદ્યે રચી પદ ત્હને મુજ મુખે આમ ક્હે છે: ૪૩

મુખપરસને: મુખને અડકવાના. તાલાવેદ્યે: તાલાવે-
લીથી. ખેલ્યાં જે અને છેલ્યાં જે ચરણોમાં પૂર્વની અને
પછીનો સ્થિતિનો વિરોધ છે.

શ્યામાસ્વદ્ભં ચકિત્તરિણોપ્રેક્ષણે દૃષ્ટિપાતં
 વક્ત્રચ્છાયાં શશિનિ શિખિનાં વર્હભારેષુ કેશાન્ ।
 ઉત્પશ્યામિ પ્રતનુષુ નદીલીચિષુ મૂવિલાસા-
 ન્દન્તૈકસ્મિન્કચિદપિ ન તે ચણ્ડિ સાદૃશ્યમસ્તિ ॥૪૪॥

“ પેખું છું કંઈ ચકિત મૃગીની દૃષ્ટિમાં દૃષ્ટિચોટ,
 ચન્દ્રે છાયા મુખની, શિખિના પીંછ ભારે સુકેશો,
 બૂલીલા ઝીણી નદીલહરીમાં, અંગ પ્રિયંગુ વેલે:
 કે! એકેમાં નથી-નથી ખરે ! ચંડિ ! સાદૃશ્ય તહાં. ૪૪

ચકિત: ચમકેલી. શિખિના: મોરના. બૂલીલા: ભમ્મરના
 વિલાસ. પ્રિયંગુ વેલે: (કદમ્બ ઉપર ચડતી) પ્રિયંગુ
 નામની વેલીમાં. ચંડિ !: ક્રોધમાં આવેલી દેવિ ! સાદૃશ્ય :
 સર્વોંગ મળતાપણું. આ અને આ પછીના ત્રણ શ્લોકોમાં
 વિરહીઓના જૂદા જૂદા દર્શનવ્યાપાર વર્ણવ્યા છે. આમાં
 પ્રિયના સાદૃશ્યવસ્તુદર્શનનું વર્ણન છે.

તથામાલિચ્ય પ્રણયકુપિતાં ધાતુરાગેઃ શિલાયા-
 માત્માનં તે ચરણપતિતં યાવદિચ્છામિ કર્તુમ્ ।
 અલ્પસ્તાવન્મુહુરુપચિતૈર્દષ્ટિરાલુપ્યતે મે
 ક્રૂરસ્તસ્મિન્નપિ ન સહતે સક્લમં નૌ કૃતાન્તઃ ॥ ૪૨ ॥

“ કીડાકોપી ચીતરી તુજને ગેરુરંગે શિલાએ,
 પોતાને હું તુજ પદ પડયો ઇચ્છું આલેખવા જ્યાં,
 તત્ક્ષણ આંસુ ઉભર્યો બધી દષ્ટિ લોપે જ મહારી;
 ના ચિત્રે એ કૂર વિધિ ઘડી આપણો યોગ સાંખે. ૪૫

આ શ્લોકમાં પ્રિયતા ચિત્રદર્શનનું વર્ણન છે. કીડા
 કોપી: પ્રેમ ખેલતાં ગુસ્સે થયેલી-રીસાયેલી. તત્ક્ષણ: તે જ
 ઘડીએ.

મામાકાશમણિહિતભુજં નિર્દયાશ્લેષદેતો-
 લંબધાયાસ્તે કથમપિ મયા સ્વપ્નસન્દર્શનેષુ ।
 પશ્યન્તોનાં ન સ્વલુ બહુશો ન સ્થલીદેવતાનાં
 મુક્તાસ્થૂલાસ્તરુકિસલયેષ્વશ્ચલેશાઃ પતન્તિ ॥ ૪૬ ॥

“ સ્વપ્નાનાં યે શુભ દરસમાં યામી તુંને દ્રુયમે યે,
 નિર્દય રીતે ભુજ જ ભીડવા હાથ આલે પ્રસરતો,
 પેળી મુજને બહુ ય અંહીની દેવીઓ કાંઈ સારે
 અશ્રુભિન્દુ તરુની કુંપળે મોતી શાં મૂર્તિમન્ત, ૪૬

આ શ્લોકમાં પ્રિયના સ્વપ્નદર્શનનું વર્ણન છે. દરસઃ
 દર્શન. તરુની કુંપળેઃ દેવતા કે ગુરુજનનાં અશ્રુ લોંચ ઉપર
 પડે તો મહા અનર્થ થાય એવી માન્યતા છે.

મિત્ત્વા સથઃ કિસલયપુટાન્દેષદારુદ્રમાણાં
 યે તત્ક્ષીરચુતિસુરભયો દક્ષિણેન પ્રવૃત્તાઃ ।
 આલિઙ્ગ્યન્તે ગુણવતિ મયા તે તુષારાદ્રિવાતાઃ
 પૂર્વે સ્પૃષ્ટં યદિ કિલ ભવેદઙ્ગમેભિસ્તવેતિ ॥ ૪૭ ॥

“ ભેદી શિઘ્રે કુંપળકળીઓ દેવદાડ તણી, ને
 શેડે તહેનાં દૂધની પીમળી દક્ષિણાદા વહે જે,
 આલિંગુ છું ગુણવતિ ! ય તે વાયુ હિમાદ્રિના હું,
 ધારી પૂર્વે તુજ તનુલતા તહેમણે સ્પર્શી હોય. ૪૭

આ શ્લોકમાં પ્રિયના અંગને સ્પર્શેલી વસ્તુના સ્પર્શનું
 ચિત્ર છે. શિઘ્રે: જલદી. કુંપળકળીઓ: કુંપળોના ડોડલા.
 પીમળી: પરિમળવાળા થઈ. તનુલતા: દેહ રૂપી વેલી.

સંક્ષિપ્યેત ક્ષણ ઇવ કથં લોઘ્યામા ત્રિયામા
 સર્વાવસ્થાસ્વહરપિ કથં મન્દમન્દાતપં સ્યાત્ ।
 इत्थं चेतश्चटुलनयने दुर्लभप्रार्थनं मे
 गाढोष्माभिः कृतमशरणं त्वद्वियोगव्यथाभिः ॥ ૪૮ ॥

“ટૂંકી થાયે ક્ષણુ વત ક્યમે લીધાં ખડોરોની રાત્રિ,
 સૌ સ્થિતિમાં યે દિન પણુ ક્યમે કંઈ તપે મન્દ મન્દ;
 દુર્લભ એવું અપળનયણી ! પ્રાર્થતું ચિત્ત મ્હાં
 લાંબી આળે શરણુસૂનું છે તુજ વિયોગખળતું. ૪૮

પહેલાં ચરણમાં કહેલ લીધતા અને બીજા ચરણમાં
 સૂચવેલ સખત તાપ એ બન્નેનો સરવાળો એથા ચરણમાં
 ‘લાંબી આળે’ શબ્દોમાં થાય છે. દુર્લભ: મેળવવું મુશ્કેલ.
 શરણુસૂનું: શરણુ વિનાનું.

ધારાસિક્તસ્થલસુરભિણસ્ત્વન્મુખસ્યાસ્ય બાલે
 દૂરીભૂતં પ્રતનુમપિ માં પશ્ચવાણઃ ક્ષિણોતિ
 ઘર્માન્તેઽસ્મિન્નિગળય કથં વાસરાણિ વ્રજેયુ-
 ર્દિકસંસક્તપ્રવિતતઘનવ્યસ્તસૂર્યાતપાનિ ॥ ૪૯ ॥

“ધારાછાંટી ભૂમિસુરભિ શી ત્હારી મુખકાન્તિ, ખાત્રે !
 દૂર થતી તો ક્ષીણુ ય મુજને સોમતો પંચખાણુ;
 નભઘેરન્તો ઘન વિખરતા સૂર્યતાપે તપ્યા આ
 તો ગ્રીષ્માન્તે દિન કયમ જશે વ્હાલી ! મ્હારા ? વિચાર. ૪૯

ધારાછાંટી: વરસાદની ધારાઓથી છંટાયેલી. ભૂમિસુરભિ:
 પૃથ્વીની સુગન્ધ. ક્ષીણુ: ક્ષીણ. પંચખાણુ: કામદેવ. ગ્રીષ્માન્તે:
 ઉન્હાળાની આખરે.

નન્વાત્માનં बहु विगणयन्नात्मनैवावलम्ब्य
 तत्कल्याणि त्वमपि नितरां मा गमः कातरत्वम् ।
 कस्यात्यन्तं सुखमुपनतं दुःखमेकान्ततो वा
 नोच्चैर्गच्छत्युपरि च इशा चक्रनेमिक्रमेण ॥ ५० ॥

“વિચારીને વળી વળી જ હું આત્મથી આત્મ ધારું,
 તો કલ્યાણિ ! તું ય પણ હવે કંઈ નરી ભીડ થા મા;
 કેને લાધ્યાં અનહદ સુખો ? દુઃખ વા એકલું ચે ?
 નીચે-ઉંચે ફરતી જ દશા અકઆરાની પેર. ૫૦

ભીડ: ખડીકણુ. અનહદ: અપાર, સીમા વિનાનાં. અક-
 આરા: પઈડાના આરા.

શાપાન્તો મે ભુજગશયનાદુત્થિતે શાર્ફિપાળો
 શૈવાન્માસાન્ગમય ચતુરો લોચને મોલયિત્વા ।
 પચ્ચાદાવાં વિરહગુણિતં તં તમાત્માભિલાષં
 નિર્વેક્ષ્યાવઃ પરિણતશરચ્ચન્દ્રિકાસુ ક્ષપાસુ ॥ ૫૧ ॥

“ મહારા શાપની અવધિ જ ઉઠયે શૈવશય્યાથી વિષ્ણુ,
 તે આંખોને મીંચી વિતવ તું બાકીના ચાર માસ;
 ને વિરહગુણ્યા વિવિધ નિજના કોડ સૌ આપણે બે
 પછી પૂરીશું જતી શરદની રાત્રિએ ચન્દ્રિકામાં ” ૫૧

ઉઠયે: પ્રભોધિની-કાર્તિક શુદ્ધ એકાદશીને દિવસે: ચા-
 માસું પૂરે થયે. વિરહગુણ્યા:વિરહથી ગુણાયેલા. જતી શરદની:
 શરદની છેલ્લી તિથિઓમાં.

મૂયઞ્ચાહ ત્વમપિ શયને કણ્ઠલગ્ના પુરા મે
 નિદ્રાં ગત્વા કિમપિ રુદતી સસ્વરં વિપ્રબુદ્ધા ।
 સાન્તર્હાસં કથિતમસકૃત્પૃચ્છતઞ્ચ ત્વયા મે
 દૃષ્ટઃ સ્વપ્ને કિતવ રમયન્કામપિ ત્વં મયેતિ ॥ ૫૨ ॥

ને વળી ફેડે છે: “ શયન વળગી એકદા કંઠ મહારે
 ઉઘી’તી, ત્યાં અમથી રડતી ચીસતી બગી ઉઠી;
 બહુ ચે પૂછ્યે મન મંહી હસી તહે કહ્યું ત્યાં મહેને, કે
 ‘ દીઠો સ્વપ્ને ઠગ ! જ તુજને કોક શું મહેં રમન્તો. ’ પર

૪૩ મા શ્લોકના છેલ્લા ચરણમાં ‘ મુજ મુખે આમ
 ફેડે છે ’ એની સાથે આ શ્લોકના પહેલા ચરણમાંના ‘ ને
 વળી ફેડે છે ’ નો સમ્બન્ધ છે. કોક શું : કોઈક (બીજી
 સ્ત્રી) ની સાથે. આ શ્લોકમાં યક્ષ એવી ગુપ્ત વાતની એંધાણી
 આપે છે કે પોતે અને પોતાની પત્ની વિના કોઈ તે બચ્ચતું
 ન હોય. એ એંધાણી મેઘ આપે એટલે તે પિયુનો વિશ્વાસુ
 ફત છે એમ સિદ્ધ થાય.

પતસ્માન્માં કુશલિનમભિજ્ઞાનદાનાદ્વિદિત્વા
 મા કૌલીનાદસિતનયને મય્યવિશ્વાસિનો ભૂઃ ।
 જ્ઞેદ્દાનાહુઃ કિમપિ વિરહે ધ્વંસિનસ્તે ત્વભોગા-
 દિષ્ટે વસ્તુન્યુપચિતરસાઃ પ્રેમરાશો ભવન્તિ ॥ ૫૩ ॥

“એ એ'ધાણે મુજ કુશળતા જાણજે, શ્યામનેત્રી !
 લોકો બોલ્યે લઈશ મુજમાં ના તું અન્દેશ લેશે;
 કહે કે, સ્નેહો વણુસી વિરહે જાય; તે તો ન માણ્યે
 વાંછી વસ્તુ, રસ ઉપસીને, પ્રેમરાશી બને છે.” ૫૩

એ એ'ધાણે: એ (ગુપ્ત) નિશાનીથી. શ્યામનેત્રી !: કાળી
 આંખો વાળી ! પ્રેમરાશી: પ્રેમના ઢગલા. અહીં તેમ જ
 રસાકર નામના અન્યમાં પ્રેમને સ્નેહ પછીની દશા કહેલ
 છે, એમ મલ્લિનાથ કહે છે. યજ્ઞે કહાવેલો સન્દેશો અંહી
 પૂરો થાય છે.

આશ્વાસ્યૈવં પ્રથમચિરહોદપ્રશોકાં સર્ણીં તે
 શૈલાદાશુ ત્રિનયનવૃષોત્સ્નાતકૂટાન્નિવૃત્તઃ ।
 સામિજ્ઞાનપ્રહિતકુશલૈસ્તદ્વચોભિર્મમાપિ
 પ્રાતઃ કુન્દપ્રસવશિથિલં જોવિતં ધારયેથાઃ ॥ ૬૪ ॥

ખડેલા વિરહે જૂરતી સખીને તહારી આશ્વાસી એમ,
 જલ્લી વળી તે શિવજીવૃષલે શૃંગખોદા ગિરિથી,
 કંઈ સંભારણું લઈ કુશળના પાઠવ્યે બોલ તહેને
 ધારી રહેજે જીવિત કરમ્યા કુન્દ શું મન્દ મ્હાઈ. ૫૪

આશ્વાસી: આશ્વાસન આપી. શિવજીવૃષલે: શિવજીના
 પોઠીએ. શૃંગખોદા: જેનું શિખર ખોદેલું છે એવા. કુન્દ:
 મોગરાનું ફૂલ.

કચિત્સૌમ્ય વ્યવસિતમિદં બન્ધુકૃત્યં ત્વયા મે
 પ્રત્યાદેશાન્ન સ્વલુ ભવતો ધૌરતાં કલ્પયામિ ।
 નિઃશબ્દોઽપિ પ્રદિશસિ જલં યાચિતશ્ચાતકેભ્યઃ
 પ્રત્યુક્તં હિ પ્રજયિષુ સતામોઽસિતાર્થક્રિયૈવ ॥ ૫૫ ॥

કાં ? કરશે ને સજન ! તું હવે મ્હાફે આ બન્ધુકૃત્ય ?
 નાકારો એ નહિ તુજ ખરે ! મૌનને તો હું માનું;
 વણખોલ્યો એ જળ તું વરસે યાચતા ચાતકોને:
 પ્રણયી કેરા પ્રણય પૂરવા-સુશના ઉત્તરો એ. ૫૫

પહેલા ચરણમાં યક્ષ પ્રશ્ન પૂછે છે, ને ઉત્તર ન મ-
 જતાં પછીના ત્રણે ચરણોમાં એ મૌનનો સુરસિક અર્થ યક્ષ
 પોતે જ કરી લે છે.

પતત્કૃત્વા પ્રિયમનુચિતપ્રાર્થનાવર્તિનો મે
 સૌહાર્દાદ્વા વિધુર ઇતિ વા મય્યનુક્કોશબુદ્ધ્યા ।
 ઇષાન્દેશાક્ષલદ વિચર પ્રાવૃષા સંભૃતશ્રો-
 માં મૃદેવં ક્ષણમપિ ચ તે વિદ્યુતા વિપ્રયોગઃ ॥ ૫૬ ॥

એટલું મહાં પ્રિય, ન ઘટતું પ્રાર્થું છું તે, કરીને
 મૈત્રીથી વા, વિરહી ગણી વા, માની વા હાઝ મહારી,
 પછી વર્ષાના વિભવભરિયો તું જજે દેશ વાંછયેઃ
 મા હો આવો ક્ષણ પણ તહને વીજળીથી વિયોગ. ૫૬

વિભવઃવૈભવ. છેલ્લા ચરણમાં પોતાના દૂત મેધને આ-
 શીર્વાદ આપીને મહાકવિ કાવ્યની સમાપ્તિ કરે છે, ને ખંડ-
 કાવ્યનો જેવા કુતૂહલભર્યા આતુર્યથી આરંભ કીધો છે તેવા
 જ આતુર્યથી આ કાવ્યનો અન્ત પણ અદ્ધર જ રાખેલ છે.
 કુમારિકા નદી અડધેથી જ પૃથ્વીમાં સમાઈ જાય તેમ આ
 કાવ્યનું ંહેણ પણ અદ્ધરથી અલોપ થઈ જાય છે, ને તેમાં
 અસામાન્ય ખૂબી રહેલી છે. ગ્રીક મહાકવિ હોમરકૃત ઇલિ-
 યડના મહાકાવ્યની શરૂઆત તેમ જ પૂર્ણાહુતિ યે આવી
 રીતે જ થાય છે.

क्षेपकाः

तस्मादद्रेर्निगदितपथो शीघ्रमेत्यालकायां
 यक्षागारं विगलितनिभं दृष्टचिह्नैर्विदित्वा ।
 यत्सन्दिष्टं प्रणयमधुरं गुह्यकेन प्रयत्ना-
 तद्देहिन्याः सकलमवदत्कामरूपो पयोदः ॥ १ ॥

तत्सन्देशं जलधरवरो दिव्यवाचाऽऽवचक्षे
 प्राणास्तस्या जनहितरतो रक्षितुं यक्षवध्वाः ।
 प्राप्योदन्तं प्रमुदितमना सापि तस्थौ स्वभर्तुः
 केषां न स्यादभिमतफला प्रार्थना द्युत्तमेषु ॥ २ ॥

श्रुत्वा वार्ता जलदकथितां तां धनेशोऽपि सद्यः
 शापस्यान्तं सदयहृदयः संविधायास्तकोपः ।
 संयोज्यैतौ विगलितशुचौ दंपती दृष्टचित्तौ
 भोगानिष्ठानविरतसुखं भोजयामास शश्वत् ॥ ३ ॥

*

*

*

પૂરવાણી ક્ષેપકો

૧. રામાદ્રિથી લઈ પથ કહ્યો, જલ્દી અલકા જઈને,
હાખ્યાં ચિહ્ને દુતિઉપટિયું ઓળખી ચક્ષુધામ,
જે ક્હાવ્યું'તું પ્રણયમધુરે એહ યજ્ઞે પ્રયાસે,
તે સૌ ત્હેની કહ્યું ગૃહિણીને મેહુલે કામરૂપે.
૨. એ સન્દેશે જનહિતમચ્ચા મેધમાં શ્રેષ્ઠ મેધે
ચક્ષુઓને, જીવ ઉગરવા, દિવ્ય વાચાથી દીધો;
તે એ લાઘ્યે પિયુની ખળરો ચિત્ત પામી પ્રમોદઃ
કોને વાંછ્યે ફળ નવ ફળે પ્રાર્થના સજ્જનોને ?
૩. જાણી વાતો ધનની કહી તે ત્હાં કુખેરે ય તુર્ત
કોપ ઉતાયો, સદય હૃદયે શાપને એ નિવાયો;
શોક શમાવ્યા, ઉર હરખવ્યાં, દંપતી મેળવ્યાં, ને
વાંછ્યા ભોગો, અણુગળ સુખો નિત્યનાં ભોગવાવ્યાં.

‘ખાધું, પીધું ને રાજ્ય કીધું’ એ ગુજરાતી જૂની પદ્ધતિ સંસ્કૃત સાહિત્યના છેલ્લા યુગનો વારસો જણાય છે; ને એ પદ્ધત્યનુસાર મહાકવિની ઉણપ સંસ્કૃત સાહિત્ય-કારોએ આ શ્લોકોથી પૂરી છે. રામાદ્રિથી: રામગિરિથી. દુ-તિઉપટિયું: તેજ ઉડી ગયેલું. કામરૂપે:મંચા પ્રમાણે રૂપ ધરનારાએ. પ્રમોદઃ અતિ હર્ષ. સદય: દયાવન્તા.

